

ԳՐԻԳՈՐ ՄԵՐՃԱՆՕՑ

ԻՄ
ԼՏԱՄԵ

ՊԷՅՐՈՒՔ
1972

AVO

ԳՐԻԳՈՐ ՄԵՐՃԱՆՕՔ

ԻՄ ԿՏԱԿԸ

Պ Է Յ Ր Ո Ի Թ

1972

AVO

ԳՐԻԳՈՐ ՄԵՐՉԱՆՕՑ

ՎԱՍՆ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ

Միշտ չէ, որ նուիրումն ու առաքինութիւնը իրենց արժանի գնահատութիւնը ստացած են, դժբախտաբար :

Ունեցած ենք անձնուրաց մարտիկներ որոնք, համակ զոհաբերութիւն դարձած, իրենց ամբողջ գոյութիւնը ընծայաբերած են ազգային վեհ տեսլականի մը իրականացումին, եւ սակայն, իրենց վարձատրութիւնը եղած է անտեսումն ու մոռացումը :

Ունեցած ենք խնկեղի փառամարտիկներ, որոնք նախընտրած են ծառայել ու զործել աննշմար եւ ստուերի ներքեւ, մերժելով ինքնացուցադրումը եւ արդար գովեստն անգամ, եւ սակայն իրենց անչափ համեստութիւնը, կրկնակ փառաւորումի փոխան, լոկ ուրացումի եւ անշփացումի արժանացած է :

Ունեցած ենք տիպար յեղափոխականներ, ժողովուրդի ու հայրենիքի ծառայութեան ցմահ կամաւորագրուած մարտիկներ, որոնք սրբազան պարտաւորութիւն եւ ուխտ նկատած են ընդհանրական նրպատակներու եւ ձգտումներու կենսագործումին նուիրուիլը, որոնք առաջին զծի վրայ եղած են անձնուրացութեան մէջ, իսկ յետին շարքի վրայ՝ յիշատակութեան եւ անձնայարգութեան պահուն : Բայց ազգային ա՛յն հաւաքականութիւնը, որուն նակատը դասինեգարդոզ նուիրեալներ հանդիսացան այդ խոնարհ հերոսները, փոխանակ լաւագոյն երախտագիտութեան ու մեծարանքի արժանացնելու իր գաղափարանուէր գաւակները, իր անտարբերութեամբ փաջկերած է միայն փաջութիւնն ու զոհաբերութիւնը մաքսանեցողները, որոնք եկած են սեփականացնելու վաստակ մը որուն կերտումին մէջ էր տիրիմքի ու արիւնի ոչ իսկ կաթիլ մը ունին, եւ պննուելու փառքով մը որուն որքան անարժան, նոյնքան ալ օտար են եղած :

Եւ վերջապէս ունեցած ենք իրենց երդումին եւ սրբութեան անփակտելիօրէն կապուած հայրենասէրներ, որոնք, մինչեւ ետք, պահած են մաքուր իրենց խղճմտութիւնը, չեն դադրած ըսելէ նըշմարտութիւնը եւ պաշտպանելէ արդարութիւնը բոլոր հանգամանակներու մէջ : Արհամարհած են ամէն պատիւ, գովք ու պերճանք որպէսզի մնան համերաշխ իրենց մաքուր, անխարդախ սկզբունքներուն, ազգային ու մարդասիրական ներշնչումներուն հետ : Անգօսնած են սպառնալիքն ու ճնշումը, հանդուրժած բազում նեղգամիտ վերաբերումներ, բայց երբեք չեն դրժած իրենց երդումը, չեն ատած ինչ որ կը պաշտէին երէկ, չեն ուրացած՝ նշմարիտ հայրենասիրու-

Քիմն ու ազգասիրութիւնը, որոնց հետեւողական հաւատարմութիւն խոստացեր էին :

Այսպիսի խոնարհ, իր ծառայութեանց մէջ անարդար վերաբերումի արժանացած, գրեթէ մոռացումի մատնուած տիպար մը եղած է հերոսը սոյն յուշագրքին, որուն էջերէն կ'արտացոլայ օրինակելի նկարագիրն ազնիւ հայուն, գաղափարական մարդուն եւ հայ ժողովուրդի ազատագրական պայքարի երախտաւորին :

Իր կեանքը եղած է, դեռ պատանի տարիքէն, մտասեւեռում մը, մշտավառ ձգտում՝ իր ժողովուրդի ազատագրութեան, ազգային անկախութեան կերտումին, հայութեան նուիրական Դատին յաղթանակին : Ծառայութիւնը իր մէջ եղած է կիրք, նուիրումը՝ նըպատակ, որուն օտարոտի են եղած փառքի ու վայելքի ակնկալութիւնը, իսկ խորշելի՝ սնայարժութիւնն ու ինքնագովութիւնը :

Արդար վրդովում եւ հետեւողական սկզբունքայնութիւն կ'աւրտայայտեն անոր սուր բննադատութիւնները, դատնալով վկայութիւն հեղինակի բարձր նկարագրին, զիջումն ու դիմաշրջութիւնը ձաղկոզ ոգիին որ իր գաղափարին ու համոզումներուն նկատմամբ ուղղափառ հաւատարմութիւն ցուցաբերողինը կրնայ ըլլալ : Համեստ ու անշահախնդիր մարտիկն է ան, որ չի կրնար չարտայայտել իր ցասումը գաղափար եւ վստահութիւն չարաշահողներուն, ընդդէմ մարդոց՝ որոնք, անարժան ժառանգորդներն են դարձած յեղափոխական արումդի մը վատակին, այս մէկը մտխելով ու շահագործելով նպատակներու համար որոնք ոչ միայն անձնական ու խմբակային են, այլեւ, մանաւանդ, կը կազմեն ժխտումը կազմակերպութեան սկզբնական ծրագրին ու գործունէութեան :

Ընթերցողը կրնայ չբաժնել, գուցէ, յուշագրքի հերոսին գաղափարական բոլոր հայեացքները, բայց ամէն տարակոյսէ վեր է որ, ընթեռնելէ ետք այդ էջերը, կը լեցուի յարգանքով անոր հերոսի խոնարհ ու անձնուէր անհատականութեան, իր սկզբունքայնութեան մէջ միշտ անշեղ մնացած հայու նկարագրին հանդէպ :

Այս յուշագրքի հրատարակութիւնը, անոր հերոսի բարեկամներուն կողմէ, յարգանքի ու երախտագիտութեան համեստ տուրք մըն է ընծայուած Համեստ Հայուն, որուն հանդէպ եթէ ներկան գտնուեցաւ պարտագանց, սակայն ապագան պիտի գիտնայ, անտարակոյս, զինք վարձատրել արժանաւորապէս հայ ժողովուրդի ազգային ազատագրութեան պատմութեան մէջ :

ԳՐԻԳՈՐ ՄԵՐՃԱՆՕՏԻ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՆՕԹԵՐ

Ծնած եմ Ա. Պոլիս (Էտիրնէ), 25 Մարտ 1880-ին, ռուսահայատակ ծնողքէ: Մեր ընտանիքը կը բաղկանար, բացի ծնողներէս, եօթ եղբայր-քոյրերէ:

Մինչեւ ութ տարեկան յաճախած եմ Պուլկարական Վարժարան, Էտիրնէի մէջ: 10 տարեկանիս զիս ղրկած են Պուլկարիա, ամուսնացած քրոջս մօտ: Այստեղ մտայ պուլկարական Կիմնագիա եւ իմ կրթութիւնը, ընդհանուր առմամբ, եղաւ պուլկարերէնով որ եկաւ բռնելու մայրենի լեզուիս տեղը: Իսկ հայերէնը սորված եմ լոկ ինքնաշխատութեամբ, առանց երբեք տիրանալու նախնեացս քաղցրաբարբառ լեզուին: Սակայն խոստովանիմ, որ պուլկարերէնի մէջ ունեցածս հմտութիւնն ալ եղաւ փրկարար: Երնորհիւ ասոր կրցի ճողոպրիլ Թրքական արիւնտ Թաթէն: Երեքուկէս ամիս զիս անլուր չարչարանքի ենթարկեցին բանտի մէջ: 72 անգամ ալ հարցաքննեցին մերթ տանջանք եւ մերթ համոզկեր լեզու գործածելով ինծի դէմ: Հակառակ զիս խոստովանեցնելու բոլոր միջոցներուն կրցի պահել ինքնութիւնս, հայկական ծագումս: Պուլկարերէնի մէջ ունեցածս հմտութիւնը կասկած չթողուց պուլկար առեւտրական մը ըլլալուս մասին...:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերը մտած եմ 1890-ին ազգիս ազատագրութեան ու վերելքին ծառայելու անդառնալի երդումով, զոր պահած եմ ու կը պահեմ հաւատարմութեամբ: 1905-ին մեկնած եմ Կովկաս իմ մասնակցութիւնս բերելու հայ-թաթարական կռիւներուն, որոնց մէջ իմ ժողովուրդի Փիղիքական ապահովութեան սատարած ըլլալուս իրականութիւնը մեծ սփոփանք մը եղած է ազգիս ցաւով մրրկող հոգիիս: Դեռ համեմատաբար փոքր տարիքէս փորձառական շրջան մը ապրած եմ պայթուցիկ նիւթերու պատրաստութեան մէջ: Քրիստափորի եւ

Քենտիրեանի փորձերուն անյաջողութիւնը, ինչպէս նաեւ Սուլթանի դէմ գործուած մահափորձին ձախողութիւնը խոր վէրք ձգեցին սրախ մէջ: Ինքնաբերաբար մղուեցայ ուսումնասիրելու, հասկնալու պատճառները այդ ձախողութեանց, եւ տիրանալու պայթուցիկ նիւթերու պատրաստութեան գաղտնիքներուն, որպէսզի չկրկնուին նախկին սխալները եւ խնայուին թանկագին կեանքեր ու կորուստը անսգիւտ պատեհութիւններու: Առաքելութեան մը կատարումի ընթացքին վիրաւորուած եմ 32 տեղէ, քիչ թէ շատ ծանր վէրքեր ստանալով: Ինքզինքս վտանգի ենթարկելով չեմ ձգած որ անդամահատեն զիս սրունքէս, ամենաանյուսալի մէկ պահուն, երբ այսպիսի վիրահատութիւն մը փրկարար կը նկատուէր վերապրելու համար: Գանձակի ոստիկանատան մէջ գտնուող 12 ոստիկանները կորուստի մատնեցի: Նմանապէս օդահան ըրի Ղարապաղի (Շուշիի) հին պարսկական պալատը, ուր բոյն դրած թաթարները արգելք կ'ըլլային մեր Փետայիներու գործունէութեան: Ենորհիւ այս ահաբեկութեան յաջողութեան նոր սպանդ մը խնայուեցաւ Շուշիի բնակչութեան:

1909-ին մասնակցած եմ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Թ-րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին, ներկայացրնելով Պոլիսը (Վիշապ): Ասիկա տեղի ունեցաւ Սահմանադրութեան հռչակումէն անմիջապէս ետք: Պիւրօ Կառավարութիւնը, իւրաքանչիւր Պատգամաւորի ընդունակութիւնը նկատի առնելով, անոր համապատասխան առաքելութիւն կը թելադրէր: Ինծի առաջարկուեցաւ Երեւանի ոստիկանապետի պաշտօնը, զոր մերժեցի առարկելով, որ այս մէկը իմ գործը չէր: Մանաւանդ որ կապուած էի Վիշապի Կեդրոնին, որ ինծի վստահած էր շրջանի լրտեսները ահաբեկելու գործը: Ասոր համար Ամերիկայի Կեդրոնական Կոմիտէն ինծի զրկած էր 4006 տոլարի գումար մը, որ պիտի օգտագործուէր առաջադրուած նպատակի յաջողութեան համար:

Նոյն շրջանին Պիւրօ Կառավարութիւնը առաջարկեց ինծի որ կազմակերպեմ Ղարապաղի պաշտպանութիւնը: Պայմաններ դրի եւ ինքնապաշտպանութեան միջոցներ ուղեցի: Գոհացում չտրուեցաւ: Ես ալ խորհուրդ տուի իրենց որ չառնեն քայլեր որոնք ժողովուրդի ջարդուելուն պատճառ կրնան ըլլալ: Զիս չլսեցին: Մեկնելէս ետք 12 մաուզերիստներէ բաղկացած խմբակ մը կը զրկեն Ղարապաղ:

Ամիս մը ետք լուր կը հասնի որ բոլորն ալ սպաննուած են, իսկ 4000 շուշեցիներ ալ սուրէ անցուած: Պիւրոյի մարդոց ապրիկարութիւնն ու անհեռատեսութիւնը իր պտուղը տրուած էր:

Հակառակ բոլոր դառնութիւններուն եւ յուսախաբութիւններուն, երբ, 1918-էն ետք, ինծի առաջարկուեցաւ Պոլիս դտնուող եւ թրքական իշխանութեանց հետ զործակցող հայանուն լրտեսներու հաշուեյարդարը կատարել, երկար չվարանեցայ: Ընդունեցի այս առաքելութիւնը եւս որ յաջողութեամբ պսակուեցաւ:

Ազգիս հանդէպ մատուցածս վերջին ծառայութիւնը եղաւ հայակեր Սայիտ Հայիմի ահաբեկումը, որուն մասին ընթերցողը երկարօրէն կը կարգայ յուշերուս մէջ:

Ասկէ ետք քաշուեցայ հասարակական ծառայութեանէ: Որովհետեւ տեսայ ու համոզուեցայ որ Հ. Յ. Դ.ի Պիւրոն ինկած է անսկզբունքայնական, Կուսակցութեան հիմնական Ծրագրէն շեղած եւ կազմակերպութիւնը անձնական շահերու ծառայեցնող մարդոց ձեռքը: Այս մասին եւս ընթերցողը կրնայ գոհացնել իր հետաքրքրութիւնը թերթատելով յուշերուս հետագայ էջերը:

Այսօր երբ իմ մայրամուտի սեմին կը գտնուիմ, կ'ափսոսամ միայն որ փառաւոր կազմակերպութիւն մը, դարձած չահագործումի միջոց անարժան դեկավարներու ձեռքին մէջ, կը ծառայեցուի ճիշդ ա'յն նպատակներուն դէմ, որոնց օգտին համար Չաւարեաններ ու Քրիստափորներ ծնունդ տուին Դաշնակցութեան եւ զոհուեցան ալ անոր համար:

Թող Պատմութիւնը, ապագան հանդիսանայ արդար դատաւորը:

ԻՆՉՈՒԻ ՔԱՇՈՒԱԾ ԵՄ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵՆԷՆ

Երկար տարիներ անձնուիրաբար ծառայեցի Հ. Յ. Դաշնակցութեան դրօշին տակ, ունենալով այն համոզումը, որ Ազգիս ու Հայրենիքիս օգտակար ըլլալու, ժողովուրդիս ազատութիւն ու խաղաղութիւն բերելու լաւագոյն ճամբան էր անիկա: Իմ ուխտս եղաւ նուիրական, բուրանուէր: Չճանչցայ երկիւղ ու վհատութիւն նոյն իսկ ծանրագոյն պահերուս: Համոզուած էի որ ազգին փրկութեան զինուորագրուողը պարտի տոկալ զոհողութիւններու գերագոյնին, ի պահանջել հարկին կեանքն ալ վրայ տալ: Առանց պայքարի եւ նուիրումի չէր կրնար ըլլալ յաղթանակ, եւ ես պատրաստ էի տալու, ընծայելու ամբողջ ունեցածս:

Իմ մէջ առաջին ընկրկումն ու հիասթափութիւնը զգացի այն օրէն, երբ կրցի նշմարել տարբերութիւնը որ կար գործնական եւ ցուցական հայրենասիրութեան միջեւ: Երբ ծանօթացայ ղեկավարներու, գործ ունեցայ անունով առաջնորդներու հետ որոնց գործը ժխտումն էր իրենց խօսածին, որոնք ոչ միայն անկարող էին կենսագործելու Կուսակցութեան ազգանուէր նպատակները, այլեւ, իրենց վարքագիծով ու սկզբունքային կեցուածքով, կեցած էին ժխտական դիրքի վրայ, հայրենիքի ու ժողովուրդի անունով կը ծառայէին ամէն բանի, բացի այդ ժողովուրդէն ու հայրենիքէն, որոնց նուիրուելիւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադիրներուն համար կեանքի նպատակ ու մեծագոյն վարձատրութիւն էր:

Կսկիծը սրտիս մէջ հետեւած եմ, ակնատես եմ եղած իրենց պաշտօնին ու դիրքին անարժան չէֆերու գործունէութեան: Արիւնած է սիրտս չափելով խորութիւնը աղէտներուն որոնց ենթարկուած է մեր ժողովուրդը զինք ղեկավարել յաւակնողներուն ապիկարութեան եւ անհեռա-

տեսութեան հետեւանքով: Ըմբոստացած է հոգիս, անհանգստացուցած է զիս խղճմտանքի ձայնս, սակայն շարունակած եմ գործս այն յոյսով, որ դառն փորձութիւնները կրնան զգաստացնել մեծամիտներուն եւ անկարող մարդոց: Այս սպասումը, սակայն, արդիւնք չէ տուած, ժամանակի սահանքին հետ նոր ձախողութիւններ ու վիշտեր կուտակուած են, որոնց դինը վճարողները եղած են Հայ Յեղափոխութեան զինուորագրեալ ազնիւ մարտիկներն ու մեր բարի եւ արի ժողովուրդը:

Կուսակցութեան շարքերէն ներս իմ մղած պայքարի երկար տարիներուն յաճախ գտնուած եմ մեր կուսակցական բարոյականութեան հետ անհաշտ, անոր հակասող երեւոյթներու առջեւ որոնք ընդվզեցուցած են զիս: Բնաւ չեմ հանդուրժած գաղափարն ու սկզբունքը շահի ու փառքի հասնելու միջոց դարձնողները: Միշտ դատապարտած եմ ընթացքը կեղծ ու շահածարաւ մարդոց, որոնք առաջին փախչողն են զոհողութեան առջեւ, բայց որոնք կը սիրեն, կը յաջողին պարծենալ ուրիշներու արեան ու քրտինքին վաստակով:

Որոշեցի քաշուիլ Դաշնակցութենէն երբ ալ համողուած էի, որ անոր դրօշին ներքեւ աւելի երկար մնալը գործուած սխալներուն, ազգավնաս ու հայրենաքանդ արարքներուն մեղսակից ըլլալ պիտի նշանակէր: Երբ ալ հետեցուցած էի որ աւելի երկար պիտի չկրնայի շնչել ստեղծուած այդ ապականեալ մթնոլորտին մէջ: Մարդիկ, ինքզինքնին Արամներու եւ Զաւարեաններու փառաւոր ժառանգութեան տէր նկատող այսպէս կոչուած չէֆեր, չէին ուզեր գիտակցիլ իրենց վնասակար ընթացքին: Գիտակցաբար կուրացեր էին, չէին ուզեր նշմարել որ կեանքի անիւր կը շարունակէր թաւալիլ, պէտք էր քայլ պահել անոր հետ, ետ չմնալ: 32 տարուան փորձառութիւնը պէտք էր իրենց խելքը գլուխը բերեր որ անդրադառնային իրենց սխալներուն ազգային ու միջազգային կեանքի մէջ, ու որդեգրէին կեցուածք մը որ Հայ ժողովուրդի ներկայի շահերուն կը համապատասխանէ:

Քանի՜ առիթներով գրած եմ Հ. Յ. Դաշնակցութեան վերին Մարմիններուն եւ պահանջած Կուսակցութեան ընդհ. գոյավիճակի եւ քաղաքականութեան վերաբըննութիւն մը: Քննադատութիւն չեմ խնայած ի սէր Կուսակցութեան, Ազգին, Հայ ժողովուրդին, ի յարգանք

մեր բոլոր նահատակներուն որոնք տեսլականի մը համար զոհուեցան: Բայց իմ բոլոր դիմումները, խնդրանքներն ու քննադատութիւնները անպատասխան մնացին:

Դաշնակցութեան Պիւրոյին ղրկուած վերջին նամակիս մէջ երկու կարեւոր հարցեր դրի իրենց առջեւ.

Ա.— Մաքրագործում Դաշնակցութեան շարքերուն,

Բ.— Ձանալ համաձայնութեան եզր մը գտնել ներկայ Հայաստանի Կառավարութեան հետ ու վերջ տալ շարունակուող անիմաստ եւ անօգուտ ընդդիմութեան:

Մինչեւ այսօր պատասխանի կը սպասեմ: Եթէ հակառակ էին նամակիս բովանդակութեան, ընկերական տարրական քաղաքավարութիւնը կը պահանջէր որ պարզէին իրենց տեսակէտը եւ համոզէին զիս իմ կեցուածքիս սխալ ըլլալուն:

Ինչպէս ըսի՝ մարդիկ չբարեհաճեցան ուշադրութեան առնել դիմումս, որովհետեւ ես կուրօրէն հրամաններ գործադրողներ չէի, զիս կը նկատէին ըմբօստ եւ անկարգապահ, որովհետեւ չէի խուսափիր ըսելու ճշմարտութիւնը որ հաճելի չէր իրենց համար: Դեռ փոքր տարիքէս սկզբունք դարձուցեր էի սեփական դատողութիւնը ուղեկից ունենալը: Աչքերս փակ հետեւող չէի, ենթարկուելէ առաջ պէտք էր համոզուէի որ ինձի յանձնուող գործը իր յաջող արդիւնքը պիտի կրնար տալ:

Կուսակցական կարգապահութիւնը յարգող եղած եմ, առանց մոռացութեան տալու առաջարկի մը, որոշումի մը շուրջ վիճելու, վերաքննութիւն պահանջելու իրաւունքը որ նոյնքան նուիրական է: Բայց այս մարդիկը կոյր հնազանդողներ կ'ուզէին կամ այդպիսիները կը նախընտրէին: Կուսակցութեան Ծրդ Ընդհանուր Ժողովին, իմ կողմէ ներկայացուած տեղին ու վճռական առարկութեանս դէմ, Սիմոն Վրացեան տեղէն ցատկեց եւ զոչեց երեսիս սպառնական՝ «Քանի որ չես ընդունիր Վերին Մարմնին հրամանը, կը վճռուի՛ս Դաշնակցութեանէն»:

Խեղճը դեռ անծանօթ էր Գրիգորին անցեալին: Չէր գիտեր որ իր երեսիայ եղած ժամանակ Գրիգորը պատասխանատու գործերու մէջ էր Քրիստափորին եւ Ռոստոմին հետ:

Բնական է, որ ինձի կը մնար հեռանալ՝ բողոքելով Վիշապի Կ. Կ.ին:

Կարճ ատեն մը ետք կը ստանայի նամակ մը Ռուբէնէն որ կ'ըսէր.— «Գրիգոր, մենք քեզ չկրցինք ճանչնալ:

Մենք քեզմէ շատ գործեր կը սպասենք»։ Այո՛, շատ արհեստ, որ մինչ այդ, մարդիկ գործազրուութեան դրեր էին իրենց վտանգաւոր եւ նոյնքան մանկամիտ ծրագիրը, զայն վստահելով Տէլի Ղազարին ու Արսէն Միքայէլեանին։ Հետեւա՞նքը՝ աղէտ։ ~~24000~~ 4000 հայերու ջարդ ու տեղահանութիւն։ Բայց ո՞վ փնտռեց կամ նուազագոյնը կախակայեց ասոր պատասխանատուները։ Ո՛չ ոք։ Մարդիկ, 32 տարիէ ի վեր բոլորուած փեթակին շուրջ, անոր մեղքը կը վայելէին։ Թող ծծե՛ն, մինչեւ որ հատնի։

Կ'ուզեմ շեշտել կէտ մը – ես քաշուած եմ Դաշնակցութենէն եւ ոչ թէ հրաժարած։ Կը շարունակեմ հաւատալ եւ իմ միջոցներով ծառայել Գաղափարին որ իմս եղած է դեռ պատանեկութենէս։ Այդ գաղափարը չեմ կրնար ըմբռնել անջատաբար հայրենիքիս եւ ժողովուրդիս անշահախնդիր ծառայութենէն, որ կը մերժէ ամէն անձնական ու հատուածական շահագրիտութիւն, որ կուսակցութիւններու գոյութիւնը կ'ընդունի միջոց ծառայելու հայութեան, եւ ոչ թէ նպատակ որ ազգին ու հայրենիքին շահը կը ստորադասէ, կ'ուրանայ որպէսզի անձնական կեղտոտ ակնկալութիւնները բաւարարուին։

Ես այս կարգի Դաշնակցութիւն չեմ ճանչցած ու պիտի չճանչնամ։

Հետագայ էջերուն մէջ ես կը նկարագրեմ, թէ եւ հակիրճ, այսուհանդերձ ամենայն հարազատութեամբ, Պիւրոյին եւ առանձին անհատներու հետ իմ ունեցած տարակարծութիւնները, վէճերը, որոնք զարգացան, խորացան եւ աստիճանաբար յանգեցան սկզբունքային հակասութիւններու, ստիպելով ինծի որ քաշուիմ Դաշնակցութենէն եւ ընդհանրապէս հանրային ամէն գործունէութենէ։

Իմ խիղճը հանգիստ է հիմա։ Իմ համեստ միջոցներով, բայց հաւատքով ու ամբողջական նուիրումով ծառայած եմ ժողովուրդիս ու հայրենիքիս ազատագրութեան, ասոնց վերելքին։ Եթէ աւելին չկրցի ընել, այդ մէկը իմ մեղքովը չէր։ Մեղաւորները Ազգին Դատաստանին առջև թող բերէ պատմութիւնը։

ԻՆՉՈՒԻ ԳԺՏՈՒԱԾ ԵՄ ՇԱԽԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆԻ ՀԵՏ

Շաւարշի հետ անձնական բնոյթի որեւէ հաշիւ կամ հակառակութիւն չեմ ունեցած, եւ չեմ ալ կարծեր որ Շաւարշը ինձմէ աւելի լաւ ճանչցող մէկը գտնուի:

Իր բնութագիրը տալով յայտնեմ, թէ Շաւարշին մէջ քանի մը Շաւարշներ կան:

Առաջին նկատողութիւնս այն է, որ անիկա չէ եղած եւ ոչ ալ կրնար իրաւ յեղափոխական մ'ըլլալ: Իր նիւթապաշտ, շահագէտ ու սեւ-նախանձ բնատրութիւնը ժըխտումը կը կազմէր ճշմարիտ յեղափոխականէ մը պահանջուող յատկութեանց: Մինչդեռ, այս մարդը, իր անչափ փառասիրութեամբ ու գոռոզամտութեամբ, սեփական կարողութիւնները գերազնահատելու անզուսպ մարմաջով չէր հանդուրժեր ոչ ոքի, մանաւանդ իրմէ կարող եղողները, որոնց նկատմամբ կը տածէր ատելութիւն: Զինք չափաւորութեան մէջ պահելու ճիգերը յաճախ ապարդիւն կը մնային: Հարկ էր հետեւիլ իրեն կրնկակոխ, եւ ամէն վայրկեան վար քաշել քղանցքը...:

Թուրքիոյ մէջ, Սահմանադրութեան հռչակումէն անմիջապէս ետք, թրքահայերու հոսանք մը սկսաւ դէպի Դաշնակցութիւնը: Ոգեւորութեան մղումով կուսակցութեան շարքերը մտածներուն մէջ կը գտնուէր Շաւարշը որ, իր մտաւորական կարողութեանց բերումով, աւելի շատ ղեկավար եւ գիտակից շրջանակներու մօտ գտնուեցաւ: Սկիզբը աշխատակցեցաւ «Ա.ԶԱՏԱՄԱՐՏ»ին, յետոյ ուղարկուեցաւ Թրքահայաստան՝ «ՅԱՌԱՋ» թերթը խմբագրելու:

1915-ի արհաւիրքը եղաւ Շաւարշն ու զիս իրար մօտեցնողը: Սա յատկապէս այն օրերուն էր, երբ մեր գըլ-

խաւոր բոլոր ընկերները ձերբակալուած ու աքսորուած էին, իսկ մնացեալներուն եւ ընդհանրապէս պարզ շարքին վրայ ալ կախուած էր հաշուեյարդարի սպառնալիքը:

Աքսորէն դեռ ամիսներ առաջ ես կրցեր էի նախատեսել գալիք վտանգը: Զգուշացուցեր էի մեր բոլոր Ընկերներուն որ շուտով հեռանային Պոլիսէն քանի հնարաւորութիւն կար տակաւին: Հակառակ իմ թախանձագին պընդումներուս, գրեթէ մեծամասնութեամբ մերժեցին խորհուրդս, կարեւորութեան չառնողներ ալ եղան: Ոմանք ալ պատասխանեցին անտեղի սկզբունքայնութիւն ցուցարբերելով, թէ՛ պիտի նախընտրէին ժողովուրդին հետ կրել ճակատագիր մը, որուն սահմանուած էին...: Շահրիկեանը ասոնցմէ էր. անդադար կը կրկնէր վեհանձնութեան հետ շփոթուող բարեմտութեամբ. «Մենք դասալիք չենք կրնար ըլլալ, Գրիգոր», կը բացականչէր՝ ձեռքը սեղանին զարնելով:

Զգալով որ հետապնդումի տակ կրնամ ըլլալ, 15 օրը մէկ կը փոխէի բնակարանս: Մնայուն տեղափոխութեան մէջ ըլլալով կրցի հետքս կորսնցնել տալ: Ասիկա օգնեց օձիքս ազատելու:

Վրաս պոլիկարական անցագիր կը կրէի: Պուկարի հանգամանքով եւ պէս ու մօրուք ամիլած՝ ինքզինքս կերպարանափոխած էի եւ կը շրջէի ազատ եւ աննկատ հետապընդող ոստիկաններէ՝ որոնք կը վխտային այդ օրերուն:

Շաւարշը երեք անգամ մահուրնէ ազատած եմ: Մեր Ընկերներու ձերբակալութենէն եւ աքսորէն ետք, սկսայ տենդագին փնտռտուքի մը: Արդեօ՞ք հետապնդումէ ու տարագրութենէ զերծ Ընկերներ մնացած չէին, որոնց կարելի ըլլար օգնել եւ փրկել: Իմացայ որ Շաւարշ դեռ չէ ձերբակալուած: Ամէն վտանգ աչք առնելով իսկոյն Իւսկիւտար անցայ: Գացի տունը ուր կը բնակէր անիկա ինքզինք ձգած բախտին, տխուր եւ յուսահատ, ամէն վայրկեան սպասելով ոստիկանի մը երեւումին որ պիտի գար ձեռնակապ անցընելու դաստակներուն եւ տանելու հոն, ուրկէ չվերադարձան ու ա՛լ ետ պիտի չգային միւսները:

Գտայ Շաւարշը եւ յուսադրեցի զինք. թելադրեցի իրեն որ ինձի հետեւի. ըսի որ ապահով թաքստոց մը գտած եմ իրեն համար, ուր կրնայ ապաստանիլ անվտանգ: Հետեւեցաւ առանց բառ մ'արտասանելու: Զինք տեղաւորեցի տուն մը որ իր յարմարութիւններով լաւագոյննե-

րէն էր:

Յարաբերութեան մտանք արտասահմանի հետ: Տեղեկութիւններ կը ստանայինք զանազան աղբիւրներու միջոցաւ: Կը պատրաստէինք տեղեկագիրներ եւ զանոնք կը յանձնէինք տարբեր դեսպանատուներու, որոնք կը տեղեկանային անցուղարձերուն եւ իրենց հերթին զանոնք արտասահման կը փոխանցէին: Կ'աշխատէինք անդուլ որքան կը թոյլատրէին մեր նեղ պայմանները:

Դեռ Վարդգէսն ու Զոհրապը աքսորուած չէին: Միջոցը կ'ունենայինք խորհրդակցելու: Ամէն կարելին կ'ընէինք արտասահմանն ու օտար տէրութիւնները տեղեկ պահելու Թուրքիոյ ներքին կեանքին: Առարկելով որ ձեռագիրները դժուար ընթեռնելի են՝ պահանջուեցաւ որ տեղեկագիրները մեքենագրեալ ներկայացնենք: Ոչ գրամեքենայ ունէինք եւ ոչ ալ մեքենագրող: Սակայն կրցի հարթել եւս այս դժուարութիւնը:

Յաճախ կ'երթայի Ռոպերթ Գոյէճ, ուր ունէինք ուսանողներէ եւ աշխատաւորներէ կազմուած խումբ մը, որուն անդամներուն ինքնապաշտպանութեան եւ զինավարժութեան դասեր կուտայի: Խումբին մէջ կար Ընկեր մը, որ Գոյէճէն շրջանաւարտ ըլլալէ ետք, սոյն հաստատութեան մէջ կը պաշտօնավարէր: Մեքենագրել գիտէր եւ կրնար տրամադրութեանը ներքեւ գրամեքենայ ունենալ: Տրամադիր եղաւ գործակցելու: Այսպէսով ունեցանք երրորդ աշխատակից մը:

Գեսպանատուները, որոնց հետ կը գործէինք՝ շատ գոհ էին մեզմէ: Օր մը Շաւարշը գանդատեցաւ որ Ս. շատ տառասխալներ կ'ընէ. անգլերէնն ալ տկար է: «Շաւարշ, - ըսի, - եթէ դուն աւելի լաւը գիտես՝ ջանայ ուղղել բոլոր սխալները: Հազիւ կրցեր եմք գտնել մեր գործը դիւրացնող մէկը: Պատեառ մի ըլլար որ կէս քամբան մնանք»:

Ս. ալ իր կարգին կը գանդատէր, թէ Շաւարշ լաւ վերաբերում չունի իրեն հանդէպ: Կը ջանայի մեղմել առաջինին վանողական կեցուածքը եւ հանդարտեցնել երկրորդը որպէսզի գործը շուտով:

Երկու-երեք ամիս հազիւ անցած էր երբ Շաւարշ ըսաւ, խորհրդաւոր շեշտով, թէ Ս. յարաբերութեան մէջ է եղեր, իբր թէ, Ապահովութեան (Քըսը Միասի) Տնօրէն Ռիշատին հետ: Պատասխանեցի. «Շաւարշ, ըսածդ ծանրակշիռ մեղադրանք է, փաստեր ունի՞ս: Եկուր հետեւիմք

իր յարաբերութիւններուն: Եթէ իրականութիւն դուրս գայ վերագրումդ՝ այդ ատեն դժուար պիտի չըլլայ զինք մաքրելը»: Շաւարշ չկրցաւ հիմնաւորել իր ամբաստանութիւնը, եւ մենք շարունակեցինք մեր գործը սովորականին պէս:

Ասիկա մէկ ապացոյցն էր իր նախանձոտ ու այլամերժ նկարագրին, որ կրնար աւերներ գործել եթէ ժամանակին չճնշուէր:

Այսպէս սահեցաւ ամիսներ: Օր մ'ալ լուր առինք որ մեր ձերբակալուած բոլոր տղաներն ալ շարդուած են: Տեղահանութեան կարգը Պոլիս գտնուողներուն պիտի գայ: Գիշերը ցերեկին խառնած թաղէ-թաղ կը պտրտէի մէկ կողմէ ինքնապաշտպանութեան միջոցներ թելադրելու, իսկ միւս կողմէ պատրաստելու համար դիւրավառ նիւթեր: Նպատակս էր Պոլիսը իր արուարձաններով կրակի տալ, եթէ զանգուածային տեղահանութեան հրահանգը հոս եւս գործադրել փորձէին: Ետքէն հաստատեցի որ այս սպառնալիքը իր օգտակարութիւնը ունեցած էր: Բնական է, որ նման դիտաւորութիւններ ու որոշումներ գաղտնի չեն մնար: Լուրը մինչեւ կառավարութիւն հասած էր: Պատասխանատուները հաշուած էին պատահելիքին ծանրակրճութիւնը: Պոլիսը տեղահանութենէ զերծ կացուցանելու մէջ իր դերը ունեցած է նաեւ այս սպառնալիքը:

Մեր բնական տունը յաճախ ոստիկաններու այցելութիւնը կ'ընդունէր: Բարեբախտաբար միշտ ալ իմ բացակայութեան: Բնական է զիս կը փնտռէին: Հօրս հարցուցեր էին, թէ «Ո՞ր է զաւակդ»: Պատասխանը եղած է. «Շատոնց Պուլկարիս անցած է. ուր գտնուելէն տեղեկութիւն չունիմ»: Կը ձերբակալեն հայրս: Խեղճը արդէն ծեր էր ու ձեռքերը կը դողային: Մնուելու պահուն իսկ օգնութեան կը կարօտէր: Առանց հաշուելու տարիքը՝ քաջկրօտելով կը տանին որ իմ տեղ զինք աքսորեն:

Այդ օրերուն ռուսական դիւանագիտական գործերը կը վարէր Ամբերիկեան Դեսպանատունը: Քոյրս կը շտապէ հոն իմաց տալու ծերունազարդ հօրս ձերբակալութեան շուրջ եւ խնդրելու որ խնայեն անոր արդէն հալումաչ վիճակին: Այդ շրջանի Մ. Նահանգներու Դեսպանը՝ Մորկընթաուն, կը հաճի միջամտել եւ ազատ ձգել տալ հայրս որ տուն կը վերադառնայ:

Օր մը Շաւարշին հետ փափաք ունեցանք Թաքսիմի

կողմերը երթալու: Դէմ յանդիման եկանք Կոմիտաս Վարդապետին, որ նոր վերադարձած էր աքսորէն եւ քիչ մըն ալ շուարուն վիճակ ունէր: Ճանչցաւ մեզ եւ սաստեց, ըսաւ, որ անխոհեմութիւն էր մեր ըրածը, եւ պատուիրեց որ մեր տուները վերադառնայինք:

Օրին մէկը Պուլկարական Դեսպանատուն գացեր էի տեղեկագիր մը յանձնելու: Դեսպան Քոլոշեւը զիս տարաւ իր սենեակը եւ հարցուփորձեց զիս, թէ ո՞ւր ծնած, եւ ո՞ւր սորված եմ պուլկարերէնը: Յայտնելէս ետք, թէ տակաւին շատ փոքր հասակիս պուլկարական դպրոց յաճախած եմ եւ այս ժողովուրդի լեզուն բռնած է մայրենի լեզուիս տեղը, իսկ հայերէնը ինքնաշխատութեամբ սորված եմ, տեղեկութիւն ուզեց մեր աքսորեալ ընկերներուն մասին: «Ես ալ ժամանակին Մակեդոնական յեղափոխական էի» – ըսաւ, եւ աւելցուց նկատելի դառնութեամբ՝ «Դեռ Ռոպերթ Գոլշէճը յաճախած օրէս կը հետապնդէինք Մակեդոնիոյ ազատագրութիւնը որ տակաւին չէ իրականացած»:

Յետոյ շարունակեց.

«Գիտէ՞ք ինչու համար ձեզ մինչեւ սենեակս բերի»:

«Պիտի ուզէի սիրով իմանալ եւ ձեզ լսել» պատասխանիս վրայ յարեց. – «Գաղտնիք մը պիտի հաղորդեմ, եւ համոզուած եմ որ ձեզմէ դուրս մարդ պիտի չ'իմանայ: Մենք, հակառակ մեր կամքին, մեր դարաւոր թշնամիին՝ Թուրքերուն հետ միատեղ պատերազմի պիտի մտնենք: Ճամբաները պիտի փակուին եւ ասիկա շատ աննպաստ պիտի ըլլայ ձեզի համար: Որով խորհուրդ կուտամ որ հեռանաք Տաճկաստանէն»:

Վայրկեան մը մտածումի մէջ իյնալէ ետք պատասխանեցի. «Բայց ես առանձին չեմ: Ընկերներ ունիմ: Պարտաւոր եմ տեղեակ պահել զիրենք անցուղարձին: պիտի խնդրէի նաեւ, որ նոյնքան ալ անոնց վրայ վստահիք»:

Պահ մը տատամսելէ ետք Դեսպանը վճռեց.

– Լաւ, բոլորիդ ալ անցագիր կուտամ: Բայց շտապեցէք հեռանալու այս երկրէն:

Վրդովուած ու չափազանց ազդուած վերադարձայ տուն: Ճամբան հարց կու տայի ես ինձի, թէ Պուլկարիա ինչպէ՞ս կրնայ ճակատ կազմել իր դարաւոր թշնամիին հետ ու կռուիլ ուրիշներու դէմ:

Գացի Շաւարշին մօտ եւ պարզեցի կացութիւնը:

– Քանի այդպէս է, այլեւս ընելիք չի մնար մեզի

հոս, անցնինք արտասահման, իսկ հոնկէ ալ՝ Կովկաս: Հոն, կրնաս օգտակար ըլլալ քու ճիւղիդ մէջ, ես ալ՝ իմի-նին:

Այսպէս եզրակացուցի. սակայն Շաւարշը համամիտ չեղաւ:

– Ես չեմ երթար. եթէ կ'ուզես դուն գնայ – եղաւ պատասխանը:

Փորձեցի համոզել զինք որ ըրածը երեխայութիւն էր, անպէտ յամառութիւն: Մարդը անդրդուելի մնաց:

Ի՞նչ կրնայի ընել: Իբր յեղափոխական՝ չէի կրնար առանձին ձգել ընկերս ու մեկնիլ: Որոշեցի մնալ իր հետ: Մանաւանդ որ գիտէի բնաւորութիւնը, անոր բացասական կողմը: Ետեւէս պիտի ըսէր.

– Դասալիք եղաւ: Զիս առանձին թողուց եւ ինք կ'ծկեց:

Վերստին դացի Դեսպանին մօտ: Պահ մը սպասման սենեակը մնալէ ետք, արտօնուեցաւ ինծի իրեն ներկայա-նալ: Առաջին հարցումը եղաւ.

– Ի՞նչ եղաւ ձեր որոշումը:

– Կը ցաւիմ – ըսի –, որ ընկերներս համաձայն չեն եւ որոշած են հոս մնալ:

– Կը կարծեմ, որ շատ մեծ սխալ մը գործած կ'ըլ-լաք մնալ յամառելով: Եթէ ձերբակալուելու ըլլաք այլեւս չեմ կրնար ձեզ պաշտպանել: Չանացէք զգոյշ ըլլալ:

ԶԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՍ

Դեսպանին պատուէրը ականջիս մէջ, դուրս եկայ Դեսպանատունէն: Յուզուած էի: Կը մեղադրէի Շաւարշը որ իր անմիտ վերաբերումով կրնար բոլորս կորուստի մատնել:

Եւ իրապէս ալ, ի՞նչ բանի ծառայեց այս արկածա-խընդրութիւնը: Պատերազմի հուշակումէն յետոյ ի՞նչ ը-րաւ Շաւարշ: Պարզապէս տունը նստաւ եւ Սիրանին հետ պատմութիւն կարդաց...: Անշուշտ ինք ալ ետքէն անդ-րադարձաւ կատարած սխալին, բայց շատ ուշ էր եւ երբ ընելիք չէր մնացած այլեւս:

Մինչ Շաւարշ իր տան պատերէն ներս փակուած կը

մնար, ես կը շարունակէի թափառումս արուարձանէ արուարձան, մշտապէս փոխելով բնակարանս, բայց շարունակելով գործս ինչքան որ հնարաւոր էր այդ պայմաններու մէջ:

Բայց ահա, տարածայնութիւն մը կը լսուի ընդհանրապէս կանանց շրջապատի մէջ: Իբր թէ Հայկ Սերենկիւլեանը – որ կանանց շրջանակէն դուրս չէր ելլեր արդէն – յայտարարած է, թէ քանի որ Վարդգէսն ու Չոհրապը տարած ու սպաննած են, ինք ալ, որոշած է սպաննել Թաւաթն ու Էնվէրը:

Անիմաստ ու սնամէջ յոխորտանք մը: Սերենկիւլեան կոչուածը տունէն դուրս ելլելու համարձակութիւն չունենալէ զատ, նման յանդգնութիւն մը ցուցաբերելու բոլորովին անատակ մէկն էր:

Սակայն, լուրը դուրս կ'ելլէ կանանց շրջանակէն եւ կը հասնի կառավարութեան ականջը: Լրտեսներու ցանցեր կը գետեղուին հայարնակ շրջաններու մէջ: Տուներ կը խուզարկուին եւ ամբողջ թաղամասեր հսկողութեան ներքեւ կ'առնուին տիւ ու գիշեր: Ոստիկանութիւնը կ'իմանայ «անծանօթ» ահաբեկիչին գտնուած վայրը: Կը պաշարէ բնակարանը եւ կը խուժէ ներս, բայց մարդ չի գտներ: «Անծանօթ»ը, որ Հ. Սերենկիւլեանն էր, օձիքը կ'ազատէ տան ջրամբարը իջնելով:

Հետապնդումները սաստկացան: Շատ չանցած, հաւանաբար լրտեսներու օգնութեամբ, ոստիկանութիւնը կը ցաւ զիս ալ ձերբակալել: Քսան օրէ ի վեր կը բնակէի տուն մը: Քսաներորդ օրը երբ կը պատրաստուէի տեղափոխուիլ ուրիշ վայր մը, տանտիրուհին գրեթէ աղաչեց, որ գոնէ վերջին անգամ ըլլալով միասին սուրճ մը առնենք: Տանտիրուհին գիտէր ով ըլլալս, բայց զիս Անթուան կը կոչէին: Ամուսինը՝ Յովհաննէս, զիս այդ անունով կը ձանչնար: Պատուիրած էի տնեցիներուն որ ամէն առթիւ որ դուռը զարնող մը ըլլայ, նախ իմացնեն ինծի: Նոյն օրը, երբ զանգը կը հնչէ, տանտիրոջ փոքր աղջիկը կը ըշտապէ, անգիտակ պատուէրիս, դուռը բանալու: Ոստիկանները պատեհութիւն չեն տար որեւէ հարցուփորձի. կը խուժեն ներս առաջնորդ ունենալով յայտնի լրտես Յարութիւն Մկրտիչեանը եւ գաղտնի ոստիկանութեան հրամանատար Ալի Ռիզան:

Սուրճի բաժակը հազիւ շրթներուս տարած էի երբ

տանտիրուհին, այլայլած, վազեց իմ կողմը գոչելով՝ «Փախէք»: Իսկոյն խոյացայ ետեւի պատուհանը որ պարտէզի մը վրայ կը բացուէր, եւ ցատկեցի վար: Բայց շատ ուշ էր: Յարութիւն Մկրտիչեանը դէմս ցցուեցաւ եւ ըսաւ հեզնանքով.

- Ներիյէ քաչեօքսընըզ (ո՞ւր կը փախիք):

- Տեղ փախած չունիմ: Հոս հիւր եկած եմ - պատասխանելու ու վրաս գտնուող ատրճանակը պարտէզին թուփերուն մէջ նետելու մէկ եղաւ: Նետեցի որովհետեւ նախ անօգուտ էր ամէն դիմադրութիւն, յետոյ՝ կրնար դուռ բանալ բարդութիւններու եւ զոհ դարձնել Պոլսահայութիւնը որ, բարեբախտաբար, դեռ տեղահանութենէ զերծ կը մնար:

Սակայն շարժումս աննկատ չէր անցած: Ոստիկան մը գտաւ ատրճանակս. զիս վար իջեցուցին եւ լաւ մը խուզարկեցին վրաս-գլուխս: Բացի անցազրէս (պուլկարական) եւ Վիսիֆայէ մը (պանիրի վաճառական) ուրիշ բան չգտան:

Զիս տարին Տոլապ Տերէի պահականոցը: Հոն բերին նաեւ տանուտէրը՝ Յովհաննէսը: Զիս վարը ձգեցին, իսկ Յովհաննէսը վեր տարին: Հակառակ որ մարդը Անթուան կը կարծէր անունս - այդպէս լսած էր անունս մաքսատան մէջ - սակայն ծեծի տակ ստորագրել կու տան չինծու վկայութիւն մը թէ՛ ինք կը հաստատէ որ անունս ... Հայկ Սերենկիւլեան է: Յայտնի էր, որ մարդը փառաւոր ծեծի տակ առած էին այդ ... ճշմարտութիւնը բերնէն կորզելու համար: Հարցաքննութեան ժամանակ երբ դիտել տուի որ սխալ վկայութիւն էր կատարուածը, ոստիկանապետը պատասխանեց.

- Հիմա, պէտք եղած դասը կու տանք. եւ դուն չես ուշանար խոստովանելու որ Հայկ Սերենկիւլեան կը կոչուիս:

Զկորսնցուցի պաղարիւն վիճակս. խնդալով յարեցի.

- Ուզածնիդ ըրէք, եթէ յաջողիք:

Նոյն զիչեր զիս տարին Քարդա Փողոցի պահականոցը եւ փակեցին արտաքննոցին մէջ. դրան մօտ ալ պահակ դրին տարիքոտ ոստիկան մը: Մինչեւ առտու մնացի ոտքի, սպասելով ելքին:

Առաւօտուն կանուխ տեսայ Յովհաննէսը որ կ'երթեւեկէր բակին մէջ, գլուխը կախ եւ մտածկոտ: Կարեւո-

րութեան չառնելով պահակին ներկայութիւնը՝ ցատկեցի դուրս եւ երկու ոստումով հասայ Յովհաննէսին ու ակընթարթի մէջ հասկցուցի, որ պէտք է շարունակէ պնդել որ այդ թուղթը բռնութեամբ ստորագրել տուած են իրեն եւ թէ անունս Անթուան է, զիս կը ճանչնայ մաքսատունէն, ուր յաճախ կ'ըլլայի գործիս բերումով: Հազիւ կրցեր էի հասկցնել միտքս երբ պահակ զինուորը թեւէս քաշելով զիս վերստին արտաքնոց նետեց: Յետոյ իմացայ որ Յովհաննէս կատարած է պատուէրս: Երկրորդ հարցաքննութեան պահուն երդուած է որ անունս Անթուան է. ինք տարբեր անուն տուած էր, որովհետեւ սպաննացեր էին իրեն:

Նոյն օրը զիս տեղափոխեցին Քիւչիւք Կալաթա Սերայի պահականոցը: Նետեցին փոքրիկ սենեակ մը ուր քըսան հոգի հազիւ կրնար սեղմուիլ, բայց ուր 58 հոգի թրիմած էին: Ամէն ազգէ մարդոց կարելի էր հանդիպիլ հոն: Պատերուն վրայ արիւնով գրուած խօսքերու կարելի էր հանդիպիլ: Կը յիշեմ անոնցմէ որ կէս երգիծական է. — «Հոս մտնողը էշ է, չմտնողը՝ էշուն մեծը»:

Կալանաւորները սեղմուած էին իրարու, կուշտ-կուշտի. շարժելու գրեթէ տեղ չկար:

Առտուան ժամը 9-ին զիս հարցաքննութեան տարին: Նրբանցք մտնելու պահուն լսեցի ձայն մը.

— Կեթիբին շու 20 իսիմլի հեթիֆի. նէ տիօլլար՝ Անթուան, Միշէլ, Ապրահամ, Հրանդ Սերանկիլիեան... (Հոս բերէք սա քսան անուն ունեցող մարդը: Ի՞նչ կ'ըսէին՝ Անթուան, Միշէլ, Ապրահամ, Հրանդ Սերանկիլիեան...):

Պաշտօնաւոր մը ըլլալու էր, որ զիս տեսնելէ ետք դիմեց ինձի ակնարկելով ոստիկանի մը.

— Պու էֆէնտիյնէն Քըսմը Սիասիա կիտէնէֆսին: (Այս էֆէնտիին հետ Քաղաքական Բաժանմունք պիտի երթաս):

Մարդը վերցուց թղթածրար մը, ատրճանակս՝ որուն վրայ կար մէկ քանի արձանագրութիւն կրող տոմսակ մը, եւ դուրս ելանք պահակատունէն:

Դրան առջեւ ըսի, որ կառք պէտք է բռնենք որովհետեւ ուրքով չեմ կրնար երթալ, անյարմար էր ինձի պէս յարգելի վաճառականի մը: Մարդը համաձայնեցաւ: Հա-

սանք Քրսմը Սիասի: Հազիւ ոտք դրած էի ներս, երբ կից մը ստացայ ետեւէս եւ՝

– Այ պիրքօսնէ տախա: (Առ հատ մը եւս):

Ինծի ընկերացողն էր, որ, մինչ այդ քաղաքավար թուած էր: Ձիս նետեցին խուց մը ուր ասեղ ձգելիք տեղ չկար: Ներսինները շրջապատեցին զիս ու սկսաւ հարցումներու տեղատարաւ մը, թէ ո՞վ եմ, ի՞նչ ազգի կը պատկանիմ, ի՞նչ բանի համար ձերբակալուած եմ:

Ընդհանրապէս լուր կը մնայի կամ խուսափողական պատասխան կու տայի: Գիտէի որ նման տեղեր լրտեսներ կը վխտան: Տեսայ երկու թուրք երիտասարդներ որոնք պուլկարերէն կը խօսէին: Մօտեցայ իրենց: Բոմաքներ (ծնունդով թուրք պուլկարներ) էին: Տարտաննէլէն փախելու պահուն բռնուեր էին ճամբան եւ հոս նետուած: Տեսայ Միհրան Մերենտելեանը, ջութակահար, Մագրի գիւղի մեր ընկերներէն: Վախնալով որ կաֆ մը կ'ընէ, մօտէն անցնելու պահուն թեթեւակի ու աննշմար զարկի թեւին զգացնելով որ հետեւի ինծի արտաքնոց երթալ ձեւացնելով: Հարկ եղաւ կրկնել մէկ քանի առթիւ որ դիտաւորութիւնս հասկնայ: Ներսը ակնթարթի մէջ փսփսացի ականջին, որ անտարբեր մնայ ինծի հանդէպ, ծանօթ ըլլալը բնաւ չզգացնէ:

Այդ գիշեր, Բոմաք թուրքերը իրենց վերարկունները փոռեցին եւ հրաւիրեցին զիս որ օգտուիմ «հանգստաւէտ»ութենէն: Չմերժեցի: Բաւական զրուցելէ ետք ընկերներս քնացան: Չեւացուցի որ քուն մտած եմ: Կոպերս խուփ՝ կը մտածէի յաջորդ օրուան հարցաքննութեան մասին: Ի՞նչ կրնային հարցնել եւ թէ ի՞նչ պէտք էր ըլլար պատասխանս:

ԱՌԱՋԻՆԸ 72 ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՆ

Առտուն տեսայ որ ոջիւնները ողողած էին մարմինս: Անդադար կը քերուրտէի: Ժամը 10-ին դուրս կանչուեցայ: Չայն մը կ'ըսէր.

– Միհայիլ Ապրահամով կելսին: (Միհայիլ Ապրահամովը թող գայ):

Դուրս ելայ: Ձիս առաջնորդեցին Քրսմը Սիասիի

ընդարձակ սրահը, ուր նստած էին Ռեչատ Պէյը, Ալի Ռի-
զան, Յարութիւն Մկրտիչեան, Հետաեթ - ուրիշ հայ լըր-
տես մը, շատ վտանգաւոր:

Սկսաւ հարցումներու տարափ մը - Ե՞րբ եւ ո՞ւր կէ-
եկած եմ: Ի՞նչ է գալուս նպատակը: Ո՞ր շոգենաւով եկած
եւ ո՞ր պանդոկը իջած եմ: Վերջերս ընդհանրապէս ո՞ւր
գտնուած եմ:

Կրցի արագ ու սահուն պատասխանել, քիչ թէ շատ
տրամաբանական բացատրութիւններ ընկերացնելով: Օր
մը առաջ մտածեր էի ըսելիքներու մասին:

Առաջին հարցաքննութենէս ետք, տասն անգամ ըս-
տորագրութիւնս գրել տուին, որ զայն բաղդատեն անցա-
գրրիս մէջ եղածին հետ: Տարբերութիւն պիտի չգտնէին:
Անցագիրը առած ատենս ստորագրութեան տեղը պարապ
էր. ես ստորագրած էի, որով սպասելիք չունէին զիս հա-
կասութեան մէջ բռնել յուսացողները:

Սակայն, քիչ անց, յայտնուեցաւ անակնկալ դժուա-
րութիւն մը:

Ալի Ռիզան ընկալուչը վերցնելով հեռաձայնեց Կա-
լաթայի մաքսատունը եւ հարցուց, թէ այսինչ թուակա-
նին Միհայիլ Ապրահամով անունով մէկը եկա՞ծ է Պոլիս,
շոգենաւով. ո՞ր պանդոկը իջած է, անկէ ո՞ւր գացած է,
ի՞նչ է տարիքը, եւ այլն: Տարիքի խնդրին մէջ զիս բռնե-
ցին: Անցագրին մէջ 39 արձանագրուած էր, զայն 29-ի վե-
րածեր էի:

Ալի Ռիզան հետեւցուց գոհունակութեամբ.

- Ահա՛ բռնեցի: Այս անցագիրը հրեայի մը անցա-
գիրն է: Մարդը 39 տարեկան է, զայն 29 ըրած ես:

Առանց ինքզինքս կորսնցնելու եւ հանդարտ շեշտով
պատասխանեցի.

- Կրնան սխալած ըլլալ արձանագրութեան պահուն:
Սա իմ անցագիրս է: Արդէն ստորագրութիւնը շատ պարզ
է:

Հարցաքննութիւնը տեւած էր մէկ ժամէն աւելի:

Ռեչատ Պէյը հրամայեց պահակներուն որ զիս բանտ
վերադարձեն: Առարկեցի ըսելով, որ ինծի պէս յարգելի
եւ ունեւոր մէկուն չի վայելեր գտնուիլ ոջիւններով լեցուն
սենեակ մը: Եւ նոյն պահուն թելիս վրայ յուլօրէն շարժող
երկու ոջիւններ բռնելով նետեցի սեղանին վրայ, որուն առ-
ջեւ բազմած էր Ռեչատ Պէյ:

– Նէ եաբեօրսընը (Ի՞նչ կ'ընէք), ըսաւ, տեղէն ընդոստ ցատկելով:

– Վրաս հազարաւորներ կան: Թող մէկ հատ ալ ձեր վրայ ըլլայ – պատասխանեցի հեզնանքով:

Մարդը զգուանքէն թէ քիչ մը խղճի գալով պատուիրեց Ալի Ռիգային.

– Միհայիլը վերի սենեակներէն մէկուն մէջ փակեցէք: Սակայն ուշադիր եղէք որ մարդու հետ յարաբերութեան մէջ չմտնէ:

Չիս տարին սենեակ մը ուր զոյգ անկողիններ կային՝ դարակի ձեւով, ինչպէս շոգենաւերու մէջ կ'ըլլայ:

Երկու օր ետք բերին արաբ հօնա մը՝ 60-70 տարեկան:

Այդ թուականներուն, այսինքն 1916-ի ժամանակները, հալածանք սկսած էր նաեւ ընդդէմ Արարներուն: Կը ձերբակալուէին Օսմանեան պետութենէն անջատուելով անկախ կեանք ունենալ ցանկացողները, ինչպէս՝ Սուրիացիներն ու Լիբանանցիները: 15 օր մնաց մեզի հետ: Պատերուն վրայ շարունակ արաբերէն բաներ կը գրէր: Պարապ տեղ չէր ձգեր: Նկատեցի որ գրածներն ալ մուսլիմայի ձեւով բաներ էին: Նախապաշարումներու շատ հաւատացող չէի, բայց չեմ գիտեր ինչո՞ւ, այդ պահուն հաւատքս կարծես զօրացաւ մէջս: Արդարեւ, զգացի որ աչքս շարունակ կը «խաղար»: Վիճակիս մասին երբ արաբ հօճային հարցուցի՝ պատասխանեց.

– Սպասէ հինգ վայրկեան. պիտի մեկնեմ իմաստը:

Սկսաւ նորէն բաներ մը գրել. պահ մը ետք դարձաւ իմ կողմը եւ համոզումով ըսաւ.

– Դուն պիտի փրկուիս: Քեզ ազատ պիտի ձգեն: Աքսոր պիտի չերթաս:

Օր մը ետք զինք աքսորեցին: Ես մնացի կալանաւոր:

ՀՈՖԻ ՈՃՐԱՓՈՐՁԻ ՀԵՂԻՆԱԿԸ ԻՄ ՎՐԱՅ ԼՐՏԵՍ

Կէս գիշեր մը, դրան ծինիները ճոնչեցին: Հսկայի երեւոյթով մարդ մը ներս չպրտեցին: Գնաց անկիւն մը եւ հոն կծկուեցաւ: Սկսաւ ինքնիրեն մուտալ: Հետաքրքրութենէ մղուած մօտեցայ իրեն տեսնելու համար թէ ինչպիսի մէկն է. հարցուցի.

– Հայրք օյա էֆէնտիմ, ցաւը օլտու տա պուրայա տիւշտիւնիւզ: (Բարին ըլլայ էֆէնտիս, ինչպէս եղաւ որ հոս ինկաք):

Մարդը վեր առաւ գլուխը եւ խուզարկու նայուածք մը նետելով վրաս պատասխանեց, թէ գինով վիճակի մէջ զինք ձերբակալած եւ հոն բերած են:

Իր հերթին սկսաւ հարցումներ ուղղել ինծի: Մըտքէս ըսի որ հարկ էր զգոյշ ըլլալ: Արդէն վտանգաւոր մէկը ըլլալը շուտ կռահեցի: Ընթացքը կը մատնէր ինքզինքը: Հարցումները խորը կ'երթային: Կը յամառէր մանրամասնութիւններու վրայ: Շաբաթ մը չանցած՝ տեսայ որ պահակները զարմանալի թոյլտուութիւն կը ցուցաբերէին: Մարդը գիշերները դուրս կ'ելլէր եւ առաւօտեան առաջին ժամերուն ետ իր խուցը կը վերադառնար միշտ գինով վիճակի մէջ: Միշտ նոյն հարցումները կ'ուղղէր ինծի, ինչ որ կը հիմնաւորէր կասկածս:

Օր մըն ալ ըսաւ, դիմելով ինծի.

– Սենիմ քանընտա էրմենի քանը օլաքաֆ: Պուկարալար պէօյլէ էյի թիւրքնէ քոնուշմազար: (Արեանդ մէջ Հայու արիւն ըլլալու է: Պուկարները այսպէս լաւ թրքերէն չեն խօսիր):

Պատասխանեցի ինչ որ ըսած էի Քրամը Սիասիի մէջ, հարցաքննութեան ժամանակ – Ֆիլիպէի թրքական թաղը կը բնակէի: Բարեկամներէս շատեր թուրքեր էին:

Մարդը չհամոզուեցաւ: Կրկնեց, թէ պուկար մը այսքան սահուն թրքերէն չի կրնար խօսիլ:

Մինչ մարդը կը շարունակէր պնդել իր համոզումին վրայ, ես կը խորհէի զինք սիրաշահելու եւ լեզուն բանալու մասին...:

Թուրքերը որկրամու կ'ըլլան: Եթէ կուշտ ու կուռ եւ մէկ քանի անգամ կերցնեմ այս մարդը, կրնամ մտերմութիւնը շահիլ – հետեւցուցի, եւ յաջորդ օրն իսկ գործադրութեան դրի մտադրածս:

Կերակուրը տունէն կը ստանայի աննկատելի եղանակով: Կերպով մը լուր հասցուցի որ թրքական ճաշեր զրկեն: Բերողը Գալֆայեան որբանոցէն որբուհի մըն էր: Ձինք իբր քոյր կը խնամէինք մեր տան մէջ:

Մարդուն վստահութիւնը շահեցայ սպասածէն աւելի շուտ: Օր մըն ալ խոստովանեցաւ որ զինք լրտես նշանակած են իմ վրաս: Անունը Հասան Պիւրհանէտտին է՝ սի-

վիլ ֆուլիսէր մը: Ինք եղած է Հոֆը մահափորձի ենթարկողը Ռուսմանիոյ մէջ: Հոֆ եւ Վեսթենենկ, ինչպէս գիտենք, Մեծ Տէրութեանց կողմէ ներկայացուցիչ նշանակուած էին հայկական գաւառներու համար բարենորոգչական ծրագիր մը մշակելու առաքելութեամբ: Անոնց ծրագիրը շեշտուածօրէն հայանպատ էր: Ա. Համաշխարհային Պատերազմը ջուրը ձգեց այս ծրագիրն ալ: Սակայն Թուրքերը մնացին վրէժխնդիր: Հասան Պիւրհանէտտին ղրկուած էր Հոֆը մահափորձի ենթարկելու:

Օր մըն ալ մօտեցաւ եւ գաղտնիք մը հաղորդողի գգուչատրութեամբ ըսաւ.

– Այս գիշեր մեծ դէպք մը պիտի կատարուի: Վաղը կ'իմանաս ըլլալիքը:

Պնդումիս վրայ լեզուն բացաւ.

– Գահաժառանգ Եուսուֆ Իզզէտտին պիտի սպաննուի Էնվէրի վստահելիներուն կողմէ:

Իրապէս ալ, յաջորդ օր, թերթերը զրեցին եւ մունետիկներ տարածայնեցին, թէ Գահաժառանգը յիմարացեր է: Դաստակներուն երակները կտրելով անձնասպան եղած է:

Ամէն օր Փրանսերէն «ՀԻԼԱԼ» թերթը կ'առնէի: Հարկ էր Շաւարշին հետ յարաբերութեան մտնել: «Փորձ մը ընենք» ըսի, «տեսնենք ինչ արդիւնք կու տայ»:

Թերթին գրութեանց բոլոր վերջակէտներէն ետք բաց մնացած մասերուն մէջ տպագիր տառերով կը գրէի ինչ որ պէտք էր, եւ լուացուելու ղրկուելիք սպիտակեղէններս ալ անոր մէջ փաթթելով զայն կը ղրկէի ուր որ պէտք է:

Առաջին փորձս կասկած ստեղծած էր: Բանտին ֆուլիսէրը վար դնել տուած էր ծրարս, որ երեք օր պահուած էր: Յետոյ տեսնելով որ թաքուն բան չի պարունակեր՝ յանձնած էին ծրարը: Ամբողջ երեք օր անձկութեան ու տագնապի մէջ ապրած էի:

Այսպիսով կրցայ յարաբերութեան մէջ մտնել:

Երկու ամիս ետք, զիս եւ Պիւրհանէտտինը տեղափոխեցին կողքի մեծ սենեակը, որ կը կոչուէր աքսորի սենեակ, որ բաւական մեծ էր եւ ունէր 15-20 յարկածեւ անկողիններ եւ խոշոր լուացարան մը: Ամէն օր մարզանք կ'ընէի եւ պաղ ջուրով լոգանք կ'առնէի: Ինձ հետ բան-

տարկեալները, իրենց անկողիններուն մէջ նստած, զարմանքով կը դիտէին բծախնդրութիւնս:

Մեզ տեղափոխեցին որովհետեւ թշնամի պետութեանց դեսպաններու կամ հիւպատոսներու քարտուղարներն ու թարգմանները ձերբակալուած ըլլալով հոն պիտի տեղաւորուէին: Սկսած էի ձերբազատուիլ ոջիւներէս: Մասամբ մաքրուած էի, իսկ Հասան կը դայրանար որ լեցուն էր վրան:

Հոն տեսայ Իբրանոսեանը, տեսայ նաեւ Սիւնին, որ քարտուղարն էր, եթէ չեմ սխալիր՝ Պատրիարքարանին: Շուտով աքսորեցին Իբրանոսեանը, երկու օր ետքն ալ՝ Սիւնին, որ ամբողջ օրը կուլար: Այդ օրերուն մեր բանտին ժամանակաւոր բնակիչները դարձան շատ յոյն քահանաներ եւ դեղագործներ, արար հօճաներ ու ազդեցիկ մարդիկ, որոնք իրար ետեւէ աքսորուեցան:

Երեքուկէս ամիս բանտը մնացի: Այս միջոցին 72 անգամ հարցաքննութեան ենթարկուեցայ: Սովորաբար զիս հարցաքննութեան կը կանչէին կէս զիշերէն յետոյ, ժամը 1-ին կամ 2-ին: Կը ջանային զիս շփոթեցնել քունի ազդեցութեան տակ եւ ճշմարտութիւն մը կորզել: Բայց, ի զո՛ւր: Հանրատան բոլոր աղջիկները կարգով առջեւէս անցուցին: Գուցէ հոն գացած կ'ըլլայի եւ անոնցմէ մէկն ու մէկը կրնար ճանչնալ զիս: Մարդիկ ամէն միջոցի դիմեցին, առանց յաջողելու իրենց փնտռածին մէջ: Ինքնութիւնս մնաց անծանօթ իրենց համար:

Հարցաքննութեան պահուն մէկ քանի առիթներով հարցուցին, թէ կը ճանչնայի՞ Մերձանօֆը: Բնական է, ապուշ կը ձեւանայի: Իմ հերթին հարց կու տայի այդ անունի տիրոջ ազգային պատկանելիութեան մասին: Հայ ըլլալուն հաւաստումէն ետք կը պատասխանէի.

— Հայերու հետ յարաբերութիւն չեմ ունեցած որ ճանչնամ:

Ինչ գիտնային մարդիկ որ որսը իրենց ձեռքն էր: Բարեբախտաբար տխմարներ էին զիս հարցաքննողները, այլապէս կրնային շուտով երեւան հանել ինքնութիւնս, եւ միջոցներ չէին պակսեր:

Օրինակի համար, յայտնած էի որ ես Մերձանօֆներու տան մէջ սենեակ վարձած էի: Մարդիկ չէին հարցններ թէ այդ տան վարձակալն ըլլալով ինչպէ՞ս կրնայ չճանչնալ տանտիրոջ երիտասարդ տղան:

Ուրիշ պարագայ մը, որուն վրայ ծանրանալով կըրնային կեղծիքը երեւան հանել:

Ըսած էի, թէ պանիրի վաճառական եմ: Մարդիկ կընային պարզապէս հարց տալ, թէ ո՞ր թուականին պանիր հանած եմ մաքսատունէն եւ ո՞ր վաճառականին ծախած: Վերջապէս՝ այս եւ ուրիշ մանրամասնութիւններու վրայ ծանրանալով դժուարութիւն պիտի չունենային ճիշդ ինքնութիւնս երեւան հանելու:

Օրին մէկը Պուլկարական Դեսպանատան Խաւազը տեսայ սենեակիս դրան առջեւ: Ըսաւ, թէ եկած է զիս պահանջելու:

– Մենք հոս մարդ մը ունինք Մ. Ապրահամով անունով, եկած եմ խնդրելու որ ինծի յանձնէք, ըսած է ոստիկանապետին:

Ասիկա պատասխանած է դժգոհելով.

– Դեռ հարցաքննութեան մէջ է: Աւարտենք, յետոյ կը նայինք...

Մարդիկ չէին յուսահատած:

Պուլկարիայէն թուրք մը բերել տուին որ զիս հարցուփորձէ: Մարդը շատ հարցումներ ըրաւ, զանազան քաղաքներու անունները, պետական հաստատութիւններու ուր գտնուիլը, բժիշկներու եւ փաստաբաններու անունները եւ հանրային պարտէզներու վայրերը հարցուց:

Պատասխաններս եղան արագ ու ճշգրիտ: Մարդը համոզուեցաւ հարազատ պուլկար մ'ըլլալուս: Քովը կեցող երկու պաշտօնեաներուն զառնալով ըսաւ.

– Այս մարդը պուլկար է: Զգեցէք որ իր երկիրը երթայ:

ԱԶԱՏՈՒՄ ՊՈՒԼԿԱՐ ԴԵՍՊԱՆԻՆ ՕԳՆՈՒԹԵԱՄԲ

Ուրիշ օր մըն ալ մեր գտնուած բանտը բերին պուլկար երիտասարդ մը՝ Շորկի անունով, կովարած մը, որուն կովը սահմանին մօտ արածելու պահուն, փախած ու մտած է թրքական սահման՝ երիտասարդն ալ անոր ետեւէն: Զինք բռներ ու բերեր էին մեր մօտ: Ամէն օր կուլար: Մերիններուն միջոցաւ լուր զրկեցի Պուլկարական Դեսպանատուն: Երկու օր ետք եկան ու ազատ ձգել տուին:

Երեք ու կէս ամիս յետոյ, առաւօտ մը, Ռեչատ Պէ-
յը զիս կանչեց եւ ըսաւ.

- Սեմինն նէ պօֆ օլտաւդուն պելլի օլմատը, քաֆ
սիֆթիթ կեթ էվիմէ: (Քու ինչ ք... ըլլալը յայտնի չեղաւ:
Ել ... կորսուէ տունդ):

Այսինքն պիտի ղրկուէի Պուլկարիա: Ես դիտմամբ
կ'աղաչէի որ զիս Պուլկարիա չզրկեն:

- Իբր փախստական՝ զինուորական ծառայութենէ՝
ծանր պատիժի պիտի ենթարկեն զիս այնտեղ:

Մարդը անողորմ գտնուեցաւ... Կրկնեց վերի ...
քնքոյշ բառերը, եւ քովիսէն դառնալով հրամայեց.

- Տարէք անգամ մը եւս ձեռքին մատներուն չափե-
րը առէք, նկարը քաշեցէք, օձիքին փակցուցէք եաֆթա
մը որ ասիկա վտանգաւոր մարդ է եւ որեւէ սահմանէ
անցնելով Թուրքիա մտնելու իրաւունք չունի:

Այդպէս ալ ըրին: Գացինք Փոլիս Միւսիքիէթի,
կատարեցին ինչ որ հրահանգուած էր: Նկարուելու պա-
հուն խնդրեցի որ օրինակ մըն ալ ինծի տան:

- Էյլենետարն պիգիմլէ - ըսաւ պաշտօնեան իբր թէ
սրտնեղած: (Մեզ կը հեզնես):

Ձիս վերադարձուց բանտ: Նոյն սենեակը մնացի
դեռ երեք օր եւս: Առաջին անգամ ըլլալով զգացի անզուսպ
անհամբերութիւն: Դիմեցի Հասան Պիւրհատնէտտինին
թէ՝ այս ի՞նչ բան է, դեռ որքա՞ն հոս պիտի պահեն զիս
անիրաւ կերպով:

- Ինչո՞ւ կը կասկածիս: Գործդ վերջացած է: Պուլ-
կարիա պիտի վերադառնաս - հանդարտեցուց խօսակիցս
ու ... վրաս լրտես կարգուածը:

Երեք օր ետք կրկին կանչեցին.

- Հայտէ, էվիմէ կիտէնէֆսին: (Ել, տունդ պիտի
երթաս):

Մինչ կը վերադառնայի խուցս, ետեւէս թելադրե-
ցին.

- Շուտով հաւաքէ հազուստներդ ու գոյքերդ. կ'եր-
թաս Հիւպատոսարան, ուր կը մնաս մինչեւ յաջորդ օր:
Առտուն կը ստանաս անցազիրդ եւ անմիջապէս՝ ճամբայ
կ'ելես Սիրքեճիի կայարանէն:

Մէկ սիվիլ ու մէկ համազգեստաւոր ոստիկան հե-
տեւեցան ինծի մինչեւ նախ մեր բնակարանը: Տնեցիները
յուզուեցան իմանալով որ յաջորդ օր Պուլկարիա կը մեկ-

նէի: Զգուշացուցի զիրենք որ զուսպ մնան. ըսի որ ուրախ պէտք է ըլլան մեկնելու համար...

Գացինք Հիւպատոսարան: Հիւպատոսը՝ Բեթրով, կեղծ խտուրթեամբ յարեց, դիմելով ինձի.

– Տուր նայիմ հարիւր փարայ, անցազրի ծախք:

Յետոյ, դարձաւ ինձի ընկերացող ոստիկաններուն եւ ըսաւ.

– Դո՛ւք, դուրս ելէք:

Երբ առանձին մնացինք եկաւ ու մտերմօրէն ողջագուրուեցաւ հետս: Շնորհաւորեց որ կրցի լաւ պահել ինքզինքս: Շուտով պատրաստել տուաւ անցազրիս եւ ափիս մէջ դնելով պատուիրեց, որ ժամ առաջ հեռանամ Թուրքիայէն:

Հակառակ Դեսպան Գոլուշէֆի այն պնդումին որ նոր դժբախտութեան մը պարագային պիտի չկրնայ այլեւս օգնել ինձի, կրկին իր միջամտութեան ու պնդումին չընորհիւ է, որ կրցի օձիքս ազատել:

Յաջորդ առտու առաջնորդուեցայ Սիրքեճի կայարանը: Ընկերացող գաղտնի ոստիկանը զիս մինչեւ Ուզուն Քէօրրիւ սահմանագլուխ հասցուց:

Սահմանապահ պուլկար զինուորներ զիս ստանձնեցին: Պետին առաջին խօսքը եղաւ, ստուգելէ ետք անցագիրս:

– Ինչո՞ւ, մինչեւ հիմա, զինուորական ծառայութեան կոչին չես պատասխանած: Սպասէ հոս, քիչ ետք հազարապետին պիտի ներկայացուիս:

Զիս տարին հազարապետին մօտ որ շատ խիստ մէկը կը թուէր: Նոյն իսկ մտիկ չուզեց ընել բացատրութիւններս եւ խնդրանքս: Ըսի իրեն, որ ես պուլկարահատակ չեմ, այլ՝ հայ յեղափոխական: Թրքական բանտէ եւ աքսորէ փրկուած եմ Դեսպան Գոլուշէֆի օգնութեամբ:

– Դուն կրնաս խաբած ըլլալ Դեսպանը: Քեզ եկած տեղը պիտի զրկեմ – եղաւ պատասխանը:

– Այդպիսի բան չէք կրնար ընել: Աւելի լաւ է որ զիս սպաննէք, քան թէ ետ Թուրքերուն յանձնէք – ըսի յուզուած, բայց վճռական շեշտով:

Հազարապետը պահ մը լուր մնաց: Կարծես ազդուած ըլլար ըսածէս: Յետոյ շարունակեց.

– Լա՛ւ, ո՞վ կը ճանչնաս Սոֆիայի մէջ:

– Հոն շատ բարեկամներ ունիմ: Օրինակ՝ փաստա-

բան Կրիկոր Վասիլիեւը որ Մակեդոնական Յեղափոխական Կուսակցութեան Վերին Մարմնի անդամ է:

Հազարապետը, տարակուսալի նայուածքը վրաս պահեց պահ մը եւ, ի վերջոյ, հետեւցուց.

– Քանի այդպէս է, պիտի տեղեկագրեմ Սոֆիա: Եթէ թոյլատրեն՝ կը մնաս, այլապէս՝ քեզ վերստին թուրքիա կը ճամբեմ:

Երեք օր Ուզուն Քէօբրիւ մնացի: Անձկալի օրեր անցուցի: Թէեւ վստահ էի որ պիտի հաստատուէր անկեղծութիւնս, բայց, ո՞վ գիտէր, մանաւանդ այդ օրերուն...

Երեք օր ետք եկաւ պատասխանը, որ դրական էր:

Զիս ճամբայ հանեցին զինուորի մը ընկերակցութեամբ: Հասանք Սոֆիա, ուր զիս արգելափակեցին Կեդրոնական բանտին մէջ: Զարհուրելի բանտ մը: Հարիւր հոգի հագիւ առնող փոքր սրահի մը մէջ շուրջ հինգ հարիւր մարդ թիւմուած էինք: Ասոնք զինուորութենէ փախստականներ, բանակատեղի վերադառնալու մէջ ուշացածներ եւ կամ ալ կասկածելի օտարներ էին:

ՊՈՒԼԿԱՐ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ ԿՕԳՆԵՆ

Այստեղ մնացի 12 օր: Այս միջոցին աւելի տառապեցայ, քան երեքուկէս ամիս թրքական բանտի մէջ անցուցած շրջանիս: Զիս հարցնող-փնտոող չկար: Սրահին անկիւնները թիթեղներ դրուած էին ուր բանտարկեալները իրենց պէտքը պիտի գոհացնէին: Գարշահոտութիւնը բռնած էր ամբողջ սրահը, որ նեխած էր արդէն մարդկային շունչով:

Դրան մօտ կը մնար զինեալ պահակ մը: Ինչ որ կը հարցնէի, կը մնար անպատասխան:

Օր մը, դիպուածով տեսայ սպայ մը, որ ուսանող էր Իրաւաբանական Փաքիւլթէի մէջ: Ան ալ բանակատեղի երթալու ուշացած ըլլալով՝ զինք հոն բերած էին: Բանտի վերահսկիչի պաշտօն տուեր էին առժամաբար: Մօտեցայ իրեն եւ անունը հարցուցի. «Կրիկորիւ է» ըսաւ: Զէի սխալած: «Զիս ճանչցա՞ր» ըսի եւ աւելցուցի.

– Միատեղ մարզանք կ'ընէինք Թրաքիիսի Բունաֆ Միութեան մէջ»:

Երիտասարդին դէմքը պայծառացաւ: Ճանչցած էր: Իրարու փաթթուեցանք: Իրեն պատմեցի զլուխէս անցածը:

- 12 օրէ ի վեր հոս եմ: Զիս հարցնող-փնտռող չըկայ - ըսի:

- Քանի այդպէս է, դրէ նամակ մը որ Կոմիսարին տանիմ - առաջարկեց, եւ խոստացաւ ձեռքէն եկածը ընել զիս հոսկէ դուրս հանելու:

Իրապէս ալ, քանի մը ժամ չանցած, զիս մեծաւորին տարին: Հարցաքննութեան ատեն ըսին.

- Ո՞վ կը ճանչնաս այս քաղաքէն, որ քեզի երաշխաւոր ըլլայ:

Տուի չըջանի Կեդրոնական Կոմիտէի երկու անդամներու անուններ - Գրիգոր Յովհաննէսեան եւ Ղուկաս Մինասեան: Երկուքն ալ Քեմախցի սրճարանատէրեր էին: Երկուքն ալ կանչուեցան չըջանի հրամանատարին կողմէ, երաշխաւորագին վճարուեցաւ եւ ես կրցի դուրս գալ բանտէն: Սակայն ստորագրած էի յանձնարարութիւն մը - դուրս պիտի չելլէի Սոփիայէն:

Օր մը իմացայ որ Դեսպան Քոլոչեւը Սոփիա եկած է: Շտապեցի իր մօտ, գտայ զինք եւ շնորհակալութիւն յայտնեցի իր մարդասիրական ու փրկարար ծառայութեան համար: Առիթէն օգտուելով խնդրեցի իրմէ որ բարեխօս դառնայ, որ կարենամ Ֆիլիպէ երթալ եւ տեսնել հոն բնակող քոյրս, որուն կարօտը կը զգայի տարիներէ ի վեր: Խոստացաւ կատարել խնդրանքս: Երկու օր ետք արտօնուած էի Ֆիլիպէ երթալու:

Քանի մը ամիս յետոյ, Պուլկարիա ապաստանած բոլոր օտարահպատակները զինակոչի ենթարկուեցան: Ես նախընտրեցի հիւանդանոցի մէջ ծառայել: Ինձ նման շատ հայեր նոյն ձեւով շարժեցան: Ինձի հետ էր նաեւ Յ. Տեւեճեանը, որ աքսորուած է Սիպիր:

Հոս կը փակեմ Յուշերուս (1914-1916) այս մասը:

**ՈՒՐԻՇ ՄԱՆՐԱՎԷՊԵՐ
ՇԱՒԱՐՇԻ ՔԱՋԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՆ**

Այժմ վերստին պիտի խօսիմ Շաւարշի քաջագործութեանց մասին:

Ճիլիպէ չմեկնած՝ ամբողջ ժամանակս կ'անցնէի Գ. Յովհաննէսեանի սրճարանը: Առիթով մը Գ. Յովհաննէսեանը մօտս եկաւ եւ հեռուէն ցոյց տուաւ ծերուկ, կարճահասակ մարդ մը որ Մակեդոնիացի էր եւ ունէր խաւազի պաշտօն Պոլսոյ Պուլկարական Հիւպատոսարանին մէջ:

– Իրեն շաքար եւ սուրճ պիտի տամ: Փոխարէն կը խոստանայ Շաւարշը ազատել – ըսաւ:

Ուշադրութեամբ դիտեցի ցոյց տրուած մարդը եւ պատասխանեցի.

– Ես Պուլկար Հիւպատոսարանի եւ Դեսպանատան բոլոր խաւազները կը ճանչնամ շատ մօտէն: Այս մարդը երբեք տեսած չեմ: Վտանգաւոր գործ է ըրածդ: Զըլլայ որ նման գործի մէջ մտնես, ասիկա կրակի հետ խաղալ է:

Խոստացաւ կապը խզել այդ մարդուն հետ:

Սակայն, իմ մեկնելէս ետք եւ կերպով մը որ ինծի անծանօթ կը մնայ, նախկին կապը կը վերահաստատուի: Շաքարի ու սուրճի փոխան մարդը կը խոստանայ օգնել Շաւարշի փրկութեան: Գ. Յովհաննէսեան նամակ մըն ալ կը դնէ մակեդոնացիին ձեռքին մէջ, յանձնելի Շաւարշին: Արդիւնքը կ'ըլլայ այն, որ Շաւարշ կը ձերբակալուի եւ բանտ կը մնայ մինչեւ զինադադար: Աւելի ուշ՝ ազատուելով եկաւ Սոփիա եւ սկսաւ տարածայնել որ իմ կողմէ զրկուած նամակ մը պատճառ եղած է իր ձերբակալութեան:

Շաւարշի անհեթեթ ու ապիկար ընթացքը նայեցէք թէ ուր հասած է:

Պուլկար խաւազը կ'ըսէ, թէ Շաւարշը Կալաթայի մաքսատունէն շոգենաւ պիտի նստեցնէ, եւ զինք կ'առաջնորդէ յիշեալ մաքսատան սալօնը: Շաւարշ իր վերարկուին գրպանին մէջ ունէր իր նօթագրութեանց տետրը:

Պատկերը, իրապէս որ, զարմանալի է: Շաւարշ չէ՞ր գիտեր որ շոգենաւով երթեակը շատոնց կանգ առած

էր այդ շրջանին մէջ: Իսկ եթէ չէր գիտեր՝ այս մէկն ալ աւելի մեծ ապիկարութիւն: Այս բոլորէն ետք ի՞նչ գործ ունէր նօթագրութեան տեսրը գրպանին մէջ: Արդեօք կը կարծէր որ ամէն վտանգ անցած է եւ ինք ազատութի՞ւն կ'երթայ:

Արդէն ըսած եմ յուշերուս սկիզբը թէ՛ Շաւարշ յեղափոխական չէ եւ չի կրնար ըլլալ: Իր սեփական ապիկարութիւնը ծածկելու համար էր, որ Սոֆիա գալէ ետք, զիս ամբաստանեց ըսելով, որ իբր թէ իմ կողմէ իրեն ուղղուած նամակ մը պատճառ եղած է իր ձերբակալութեան: Ատենին ալ ըսի երեսին. — Անխելք մարդ, խելքդ գլուխդ ժողովէ, նախ լաւ մը ուսումնասիրէ ըսածներդ եւ յետոյ միայն ամբաստանէ գիմացինդ:

Եւ առանձին-առանձին թուեցի իր անմտութիւնները ու զինք լաւ մը սաստեցի:

Կրցի վկայութեան բերել նաեւ Գ. Յովհաննէսեանը, որ իր երեսին ըսաւ.

— Գրիգորը հակառակեցաւ ձեռնարկիս: Ես էի շաքար ու խահուէ տալով մարդուն զինք քեզի ուղարկողը, որ քեզ ազատէ:

Տեսնելով որ զիս ամբաստանելու իր նենգամտութեան մէջ ձախողեցաւ, այս անգամ ալ ուրիշ մեղադրանք մը չպրտեց երեսին.

— Գացիր հետքդ կորսնցուցիր զիս մինակ ձգելով...

Կ'ակնարկէր Պոլսոյ մէջ ձերբակալութեանս եւ հազար դժուարութեամբ ազատումիս:

— Բնական է, ուրիշ ի՞նչ կրնայի ընել: Քու ինչ աստիճանի յեղափոխական ըլլալդ հասկցայ, եւ անկէ ետք չուզեցի գործակցիլ հետդ — եղաւ պատասխանս:

Մարդը խիզախութիւն ալ վերագրեր է իրեն, շուրջինները տպաւորելու համար:

Իբր թէ ինքզինք բանտին մէկ պատշգամէն վար նետել ուզած է անձնասպան ըլլալու համար: Սակայն, իր չար բախտէն, ոտքը սայթաքեր է, կամ պահակ մը թեւէն բռներ է մետասաներորդ պահուն...:

Աւելորդ է ըսել, թէ անոնք սուտ ու փուտ բաներ էին: Իր աքսոր չերթալը կը պարտէր իր կաթեղբոր՝ Ռեշատ Պէյին, որ Քրամը Սիասիի տնօրէնն էր: Իր աղամանդէ մատանին, նուիրուած Ռեշատին, անշուշտ բարերար դեր ունեցաւ Մնացորդացի փրկութեան համար:

ԿՐԿԻՆ ՊՈԼԻՍ

ԵՒ ՎԱՏԵՐՈՒ ՀԱՇՈՒԵՑԱՐԴԱՐԸ

Երկու տարի Պուլկարիա գինուտրութիւն ընելէ յետոյ, 1918-ին վերադարձայ Պոլիս: Վիչապի Կեդրոնական Կոմիտէն պատրաստեց ցանկը բոլոր այն լրտեսներուն, որոնք աւեր գործած էին օգնելով ձերբակալութեան, աքսորուելուն եւ ջարդուելուն մեր աննման ընկերներուն ու ազգի զաւակներուն:

Այդ ցանկին վրայ իրենց արժանաւոր տեղը ունեցան Ալի Ռիզան, Յարութիւն Մկրտիչեանը, Հիտաէթը - որ ատեն մըն ալ վարդապետ եղած է, Խսկութեան մէջ՝ վըտանդաւոր օձ -, Վահէ Յսայեանը, Փոլիս Կարապետը, Մակեդոնացի Կեղծ Շաւարշը եւ ուրիշներ: Ասոնց մեծ մասը հաշուեյարդարի ենթարկած եմ ամիսներ շարունակ տքնելով եւ ուսումնասիրութիւններ կատարելով: Բծախընդրութեամբ ընտրած եմ գործակիցներս:

Երբեմն պէտք կ'ըլլար շաբաթներ շարունակ հետապընդել Յուզան, լաւագոյն պատեհութեան սպասել:

Օրինակի համար շատ չարշարուեցայ գլուխ հանելու համար հաշուեյարդարը Պուլկարին: Ասիկա տունէն դուրս չէր ելլեր:

Իր տունը տանող փողոցներուն մէջ կ'ըլլայի այն պատրուակով, որ Պուլկարիայէն եկած խեղճ մըն եմ եւ կ'ուզեմ գինք տեսնել:

Տեսնելով որ մարդը գլուխը դռնէն դուրս հանած չունի, մէկ-երկու առթիւ դացի եւ բնական տան դուռը թակեցի: Կամ պատասխանող չէր ըլլար եւ կամ ուրիշ մը կու գար ըսելու, որ խնդրուած անձը կը բացակայի:

Ճարահատ՝ որոշեցի վարձել Պուլկարին բնակարա-

նին դիմաց գտնուող սրճարանին մէկ խուցը եւ հոն տեղա-
ւորել Բաղէչցի Արշակն ու Շապին Գարահիսարցի Շմաւոն
Ասլանեանը:

Առտու մը, ժամը 5-ին, դեռ աստղերը չմարած,
մարդը դուրս կ'ելլէ սափորը ձեռքին եւ կ'երթայ «Ազա-
տամարտ»ի շէնքին դիմացի եկեղեցիէն ջուր լեցնելու: Ար-
շակ կը հետեւի անչուկ, առանց տեղեակ պահելու ընկե-
րը. կը մօտենայ լրտեսին ասոր ջուր լեցուցած պահուն եւ
հրազէնը կը պարպէ...

Վագելով եկաւ տուն: Զինք փակեցի թաքստոցին մէջ
մինչեւ որ խնդիրը «պաղի»:

Այս տղան դեր ունեցաւ նաեւ Արամեանցի խնդրին
մէջ:

Փոլիս Կարապետը նախապէս Քում-Քափու կը բը-
նակէր: Փախաւ եւ Թոփ-Քափու հաստատուեցաւ: Սակայն
արդարութեան պատուհասող ձեռքէն չվրիպեցաւ: Իր հա-
շիւը մաքրողը եղաւ Չենկիւրցի Վարդանը, հրաշալի տը-
ղայ մը, սակաւախօս, կտրիճ ու ճկուն: Վահէ Եսայեանը
եւս իր արդար պատիժը ստացաւ առտուան ժամը 6-ին,
տունէն դուրս եկած պահուն: Շատ վտանգաւոր լրտես
մըն էր, որուն քովէն զոյգ ատրճանակներ գտնուեցան:
Ճամբան, քալած միջոցին, ստէպ ետին կը դառնար որ հե-
տեւող չըլլայ իրեն: Ձեռքը ամէն վայրկեան ատրճանակին
վրայ կը պահէր: Սայիտ Հալիմի գործը մաքրեց Արշալի-
րը, որ խնամքիս ներքեւ մեծցած էր սկսեալ 12 տարեկա-
նէն, իսկ Պէհաէտտինի պատուհասը՝ Արամը, Շահանի
միջոցաւ:

Ալի Ռիզան զգեստնոյը եղաւ Յովհաննէսը: Ծխախո-
տի մաքսանենգը իր կնոջ հետ տունէն դուրս ելած միջո-
ցին վճարեց իր ոճիրին գինը...

Հիտաէթը փախցնողը եղաւ Բանթիկեան Արմենակ
անունով անգլիական լրտես մը: Թէեւ այս գործին մէջ
մեծ յանցանք ունի Ամատունին: Բանթիկեանը անոր հա-
ւատացուցեր է, որ, իբր թէ, պիտի երթայ Էնվէրը գտն-
ուելու եւ զայն մաքրելու: Այսպիսով ձեռքէ փախցուցինք:
Ո՞ւր անյայտացաւ, ա՛լ չկրցանք գտնել:

ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

Ա.— ԳԱՆՁԱԿԻ ՈՍՏԻԿԱՆԱՏՈՒՆԸ ՕԴԱՀԱՆ

1906 Յունուար 17-ին, Ռոստոմը զիս ուղարկեց Գանձակ, ուր կը շարունակուէին հայ-թաթարական կը-ռիւնները:

Հոն, հետս ունենալով քանի մը Պուլկարահայեր՝ գործի լծուեցանք: Այստեղ էին Վառնացի Յարութիւնը (թոթովախօս), Յիլիպեցի Տիրան Մինասեանը, Չուլագործ Միքայէլը (Խենթ), Գրիգոր Պուլկարացին, Խարբերդցի Կարօն, Զանգեզուրցի Զարեհը: Միասնաբար եւ խանդավառօրէն աշխատանքի ձեռնարկեցինք: Մեզի տըր-ուած առաքելութիւնն էր՝ ռումբեր պատրաստել եւ հաս-ցընել ճակատի կռուող ուժերուն:

Օր մը Միքայէլը (Խենթ), ծխախոտը բերնին, կը մտնէ տարրալուծարան, ուր կային դիւրավառ նիւթեր եւ ուր կը կատարուէին բաղադրութիւնները: Ինքզինքը հա-զիւ դուրս նետելու առիթ ունեցեր է: Սենեակին առաստա-ղը օդը ելաւ: Ծխախոտէն կայծ մը դիւրավառ նիւթի մը փոխանցուած էր: Դէմքին ծանր այրուցքներ ստացած էր:

Լուրը բերին Գիւլխանդեանի մօտ, ուր գացեր էի հաշիւները ներկայացնելու: Շտապեցի տարրալուծարան: Արդէն փճացած էր 20 քլ. կրամ թանկագին նիւթ: Բարե-բախտաբար կեանքի կորուստ չկար:

Գանձակի կայարանը ընդհանրապէս թաթարներէ բնակուած մասին մէջ կը գտնուէր: Այնտեղի ոստիկաննե-րը կաշառելով միայն կրցեր էինք հոն հասած ռազմանիւ-թը ապահով մեր կողմը անցնել: Թաթարներու բողոքին վրայ հոն գտնուող 20 ոստիկանները փոխուեցան: Անոնց

տեղը մուծիկներ բերին: Անկարելի եղաւ կաշառել անոնց: Մեր ապրանքները յաճախ անոնց ձեռքը կ'իյնային:

Որոշեցինք ոստիկանատունը օդը հանել: Պատրաստեցինք մեքենայ-ռումբ մը՝ 16 ֆունտանոց: Ոստիկանները կը բնակէին կայարանին մօտ գտնուող քարվանսարայի մէջ: Գանձակեցի Արամը հետս առի եւ մէկ հարուածով մաքրեցինք բոլորը (12 ոստիկան): Արամը ոտքէն վիրաւորուեցաւ: Իսկոյն հիւանդանոց փոխադրեցինք: Ստացաւ պէտք եղած խնամքը եւ երկու-երեք օրէն ոտքի ելաւ: Մինչ այդ՝ մնացեալ ոստիկանները իրենց պաշտօնը լքելով հեռացեր էին: Մերժած էին աշխատիլ:

Սաղայն, սկսան լայն չափի խուզարկութիւնները: Կոլիցիինի տեղակալը՝ Լօլացէն, զարմանալի յանդուգն մարդ էր: Բնակարաններու պատուարներն ու պարտէզներն անգամ փորել տուաւ: Բայց չկրցաւ բան մը ձեռք ձգել: Որովհետեւ մեր պահեստանոցները փողոցներու ներքեւ շինուած էին: Տուներու պարտէզներէն հոն տանող փապուղիներ բացած էինք: Բարկութենէն պարպել տուաւ բոլոր գրադարանները, գիրքերը փողոցները թափելով գանոնք այրեց: Ձինք մաքրելու գործը վստահուեցաւ Ձինուորական Մարմինն: Մեկնումի օրը նախ կառքին ձիերը, իսկ յետոյ զինք հրացանազարկ ըրին: Առաջին համազարկէն ետք, ատրճանակը ձեռքին կառքէն վար ցատկեց: Գնդակ մըն ալ գլխուն պարպելով զինք պառկեցուցին ձիերուն քով: Ասոր դէմ «արեան տուրք» գանձուեցաւ բոլոր Գանձակեցիներէն:

Այստեղ պատրաստեցի հրթիռ մը, որուն գլխամասին մէկ ջլ. կրամ ռումբ զետեղելով կարելի կ'ըլլար զայն արձակել մինչեւ հինգ հարիւր մեթր հեռաւորութիւն: Կը պայթէր թէ՛ ջուրի եւ թէ՛ ցամաքի վրայ, տեսակ մը գերմանական Վէ-1-ի ձեւով, սակայն՝ անոր մանրատեսակը: Փորձին ներկայ գտնուելու համար Ռոստոմը Թիֆլիսէն Գանձակ եկաւ: Գացինք հեռու լեռնադաշտ մը, քանի մը խմբապետներով՝ Սեպուհը, Վարժապետ Մարտիրոսը, Կայծակ Առաքելը, Կոբեցի Մուշեղը, Ասքարիցի Սազօն եւ ուրիշներ: Փորձը շատ յաջող անցաւ, թէեւ ես ալ ձեռքէս վիրաւորուեցայ: Թեւ մորթազերծ եղաւ այրուցքներու հետեւանքով: Յատուկ եռոտանի մը շինել տուած էի որ հարթակի դեր կը կատարէր: Հրթիռը անոր վրայ կը զետեղէի: Մոռցեր էին զայն միասին առնելու: Ստիպուեցայ

ձեռքով ուղղութիւն տալ հրթիռին: Անակնկալ ցնցումի հետեւանքով դարձաւ ձեռքիս մէջ եւ թափեց ամբողջ մորթըս: Բայց պէտք էր տեսնել Ռոստոմի ոգեւորութիւնը:

– Ասոնց շնորհիւ կրնանք Վանի վրայ արչաւել – հետեւցուց, սքանչացած աչքերով:

Թէեւ, այսուհետեւ ալ, կառավարական խստութիւնները շարունակուեցան: Խուզարկութիւնները կանգ չառին, կոխեցին մեր արհեստանոցը բայց չկրցին բան գտնել:

ԳԱՆՁԱԿԵՆ ԲԱՍԵՆ՝ ՆՈՐ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԵԱՄԲ

Այսուհանդերձ օղակը երթալով կը սեղմուէր եւ շնչելու հնարաւորութիւն չէր մնար:

Ընկերներս մեկնեցան Վան, իսկ Ռոստոմը զիս Բասէն ուղարկեց նոր առաքելութեամբ: Ինծի վստահուած նոր առաջադրութիւնն էր պատրաստել նոր հրթիռներ եւ ընտրել փորձարկման դաշտ մը: Գացի Ղարսի ճամբով: Սոսկալի ցուրտ կ'ընէր, նուազ 40 աստիճան: Սարըղամիչի ճամբուն վրայ հանդիպեցայ Տուրպահին (Կեկլի Ահմէտ): Սահնակով կը ճամբորդէի: Զիս վար դրաւ, քանի մը ժամ զրուցեցինք քիչ մը ամէն բանի մասին, յետոյ շարունակեցի ճամբաս, հասայ Սարըղամիչ: Յարմար վայր մը չգտայ: Անցայ Պայղարա, Սէօկիւտլիւ եւ անկէ ալ Պայպուրա գիւղերը: Վերջին վայրը ունէր որոշ յարմարութիւն: Կար 80 տունէ բաղկացած աւան մը ուր կրնայի աշխատիլ աննկատ: Գիւղացիները համաձայն եղան եւ օգնութիւն խոստացան ինծի: Շտապեցի վերադառնալ Թիֆլիս: Ռոստոմին զեկուցեցի որ նպատակայարմար չըրջան մը գտած եմ Բասէնի մէջ: Շրջանի բնակիչներն ալ պիտի դիւրացնէին գործս: Կը մնար հաւանութիւն տալ եւ տրամադրութեանս ներքեւ դնել քսան երիտասարդ:

Ռոստոմ Թելադրեց որ սպասեմ քիչ մը:

— Մի քիչ սպասիր, անմիջական եւ շատ անյետաձգ-գելի անելիք ունես — եղաւ առարկութեանս կտրուկ պատասխանը:

Ի՞նչ էր ընելիքս:

Ամէն օր խուզարկութիւններ տեղի կ'ունենային: Պիտի պատրաստէի յապաղիչ ռումբեր որոնք պիտի զե-

տեղուէին պահարաններու մէջ՝ որոնց կափարիչը հազիւ բացուած՝ պիտի պայթէին:

Ռոստոմը բացատրեց որ ոստիկանութեան հակահարուած տալու համար կեղծ մատնութիւններ պիտի կատարուէին: Ոստիկանները պիտի գային խուզարկելու այս կամ այն տունը, ուր նախօրօք զետեղուած պիտի ըլլային յապաղիչ ռումբ պարունակող պահարաններ: Ձէնք, պայթուցիկ կամ արգիլեալ գրականութիւն ձեռք ձգելու համար երբ կափարիչը բանալ պիտի փորձէին . . . պիտի բուսանային իրենց փնտռածը:

Շուտով գործի անցայ եւ պատրաստեցի երեք ժամացուցաւոր-յապաղիչ ռումբեր: Առաջինը զետեղուեցաւ Արմիանսֆա Ուլիցա (Հայկական Փողոց) կոչուած վայրին մէջ գտնուող տուն մը, երկրորդը Մոլլա Ճալու՝ թաթարական թաղ բնակող հայու մը բնակարանը, իսկ երրորդը՝ համեմատաբար հարուստ թաղի մը մէջ՝ Կալալիմսֆի Պրոսպեկտ:

Երեք փորձերն ալ յաջողութեամբ պսակուեցան: Այնուհետեւ ոչ մէկ ոստիկան կը համարձակէր հայու մը տունը խուզարկել: Կը նախընտրէին դասալիք ըլլալ, քան թէ խուզարկութիւն կատարել:

Գիշեր մը, 1906-ի Դեկտեմբերի գիշեր մը եղայ Ռոստոմի բնակարանը՝ Թիֆլիս: Օր մը առաջ Ռոստոմը ըսած էր. «Վաղը գիշեր քեզ կը սպասեմ մեր տունը: Տարեդարձս է, կու գաս, էլիզն ալ կը տեսնես»: Էլիզը իր կողակիցն էր, շատ գնահատուած հոգտոր եւ մանկավարժ մը: Ձինք կը ճանչնայի Պուլկարիայէն:

Նոյն գիշեր եղայ Ռոստոմի Տունը: Սեղանակից էին մայրն ու քոյրը: Հազիւ սեղան նստած էինք երբ տանտիրուհին՝ էլիզը, թանապուրը լեցնելու պահուն, շերեփը կաթսային մէջ ձգելով դարձաւ Ռոստոմին ու ըսաւ.

– Ստեփան, այսօր քու 46-րդ տարեդարձն է: Խոստացեր էիր որ 46 տարեկանիդ պիտի քաջուիս կուսակցական աշխատանքէ:

Վէճ մը ծայր տուաւ էրիկ-կնկայ միջեւ, որուն անխօս վկաններն էինք:

Ռոստոմը քիչ մը քմծիծաղով կը պատասխանէր Տիկին էլիզի դառն խօսքերուն: Տանտիրուհին երբ համոզուեցաւ որ Ռոստոմը տեղի տալու նպատակ չունի, դարձաւ ինծի օգնութիւնս ապահովելու նպատակով.

– Ըսէ, Գրիգոր, իրաւունք չունի՞մ նեղանալու:

Ռոստոմ միջամտեց, դէմքին տալով լրջութիւն եւ անկէ վանելով ժպիտը.

– Հասկցի՛ր, Էլիզ, այսպիսի կրիտիկական ժամանակներուն ինչպէ՞ս կ'ուզես որ Ռոստոմը մեկուսանայ: Բոլոր հայերը պայքարի մէջ են Թաթարներու հետ: Կարելի՞ բան է որ Ռոստոմը դասալիք ըլլայ երբ հայութեան ճակատագիրը Ռոստոմին ձեռքն է:

– Այն ատեն չ'ամուսնանայիր, – եղաւ Էլիզի պատասխանը:

Ընթրիքէն ետք քաշուեցանք անկիւն մը, ուր առինք մեր սուրճը: Այդ պահուն Ռոստոմը ըսաւ.

– Գրիգոր, Կուսակցութեան ամենէն վտանգաւոր առաքելութիւնները քեզի վստահեցանք, եւ դուն արժեցուցիր ինքզինքդ: Բաւական յոգնած ըլլալու ես: Քեզ զրկեմ ծնողացդ մօտ որ քիչ մը հանգստանաս:

– Չէ – կտրեցի զինք կտրուկ – , դեռ նոր աշխատանքի սկսանք եւ ընելիք շատ կայ: Հիմա տեղ չեմ երթար:

Աւելի չ'պնդեց, եւ տեսնելով վճռակամութիւնս, զիս նոր պարտաւորութիւններու տակ դրաւ:

Երկու ամիս ետք, քսան տղաներ միասին վերցուցած, մեկնեցայ Պայպուրտ գիւղը: Ռոստոմը կը հետեւէր մեր գործունէութեան եւ պարբերաբար մեր աշխատանքին անհրաժեշտ նիւթեր կ'ուղարկէր:

Կարճ ժամանակէն պատրաստեցինք հարիւրաւոր հրթիռներ:

Այս միջոցին լուր բերին թէ Հեսօ Պէկը, իր քսան խոլամներով, գիւղի Քզիր Յարութիւնին տունը իջեր է: Տղոց հրահանգեցի որ տունը պաշարեն եւ սպանեն տալիք վերջին հրամանիս: Հետո էր Համզօ անունով քիւրտ մը, որ հայերէն լաւ կը խօսէր: Տասնոցս մէջքիս կապելով եւ Համզօն ալ միասին առնելով իջանք Քզիրին տունը: Տեսայ քսան խոլամները, զէնքերը ձեռքերնին, սետիլի վրայ նստած, միւս կողմն ալ՝ գիւղացիները: Իսկ կեդրոնը տեսայ հսկայ, գեղադէմ մէկը. հետեւցուցի անոր Հեսօ Պէկն ըլլալը: Չինք բարեւեցի եւ գացի նստելու իր մօտ.

– Հայր օլա, Պէկ Էֆէնտի, մասըլ օլտու տա պէօյլէ խոլամլարա պիր-պիր սիլահ վերմիշսիմիզ ... ճէ սեպեպտէն սօլայը: (Խեր ըլլայ, Պէկ Էֆէնտի, ի՞նչպէս կ'ըլլաս

որ այս խոլամներուն մէկ-մէկ հրացան տուած էք... ի՞նչ է պատճառը) :

Մարդը որ ծալլապատիկ նստած էր, ծնկաչոք ձեւ առաւ եւ յարգալիբ կերպով հարցուց, թէ որո՞ւ հետ կը խօսի: Պատասխանեցի, թէ Դաշնակ Կոմիտէի ներկայացուցիչն եմ:

Համզօն բացատրեց գեղ զալուն նպատակը:

- Քզիր Յարութիւնին եղբայրը՝ Կարօն, մեր գիւղին Քզիրին իր հողը մէկ մեծիտ ամսականով կապալի տուեր է: Եւ սակայն փոխանակ չորս մուրհակի, անհատնում մուրհակներ մէջտեղ կ'ելլեն: Մինչդեռ մեր Քզիրը միայն չորս հատ կնքած է:

- Ուրեմն եկած էք այս խնդիրը կարգադրելու, - հետեւցուցի ես, եւ աւելցուցի.- Եթէ ուղէք դատաւոր ըլլամ եւ լուծեմ խնդիրը - առաջարկեցի:

Հեսօն հաւանութիւն տուաւ:

Իմեցի երկու կողմերուն՝ հողատիրոջ եւ պարտատիրոջ որ պատմեն թէ ինչ էր իրենց սկիզբի համաձայնութիւնը: Պահանջեցի որ ցոյց տան մուրհակները: Բացի չորսէն մնացեալ մուրհակներն ալ կնքուած էին նոյն Քզիրին կնիքով: Հարցուցի քիւրտին, թէ կը հաստատէ՞ բոլոր մուրհակներուն իր կնիքով կնքուած ըլլալը: Մարդը հաստատեց, բայց սկսաւ լալահառաչ պնդել, որ կնիքը թէեւ իրն է, սակայն ինք չէ կնքած բոլոր մուրհակները: Հաղար երդում ըրաւ: Իմեցի Կարոյին եւ բացատրութիւն պահանջեցի: Կմկմաց եւ խուսափողական պատասխան տուաւ: Տղոցս հրահանգեցի, որ խուզարկեն Կարօն: Վրայէն եւս 11 հատ մուրհակ գտնուեցաւ, բոլորն ալ Քզիրին կնիքով կնքուած:

Շուտով հաստատեցի որ գողցեր է Քզիրին կնիքը եւ անով կնքած կեղծ մուրհակները:

Դառնալով Պէկին վճռեցի.

- Երկուքն ալ յանցաւոր են: Մէկը իր կնիքը գողցուցեր է, իսկ միւսն ալ կնիքը գողնալով զայն չահագործեր է: Երկուքն ալ պէտք է պատժուին:

Պէկը համաձայն գտնուեցաւ.

- Ես քեզի կը թողում: Իուն որոչէ պատիժները - ըսաւ:

Նախ անվաւեր յայտարարեցի կեղծ մուրհակները, յետոյ պահանջեցի Կարապետէն որ կնիքը գողցած ըլլա-

լուն համար իսկոյն 10 մեծիտ նուիրէ գիւղին դպրոցին: Նաեւ, պահանջեցի Քզիրէն որ կնիքը գողցուցած ըլլալուն համար 5 մեծիտ նուիրէ նոյն դպրոցին:

Ներկաները գոհ մնացին այս կարգադրութենէն, որ տեղւոյն վրայ գործադրուեցաւ:

Պէկը շնորհակալութիւն յայտնեց եւ հրաւիրեց զիս որ զինք այցելեմ: Պատրաստակամ եղաւ ոչխար մը մորթելու:

Փոխադարձեցի շնորհակալութեան: Ըսի, թէ յարմար ատենին կը հանդիպիմ (թէեւ պատեհութիւն չներկայացաւ): Թելադրեցի սակայն, որ ուրիշ առթիւ, եթէ նման պատահարներ ըլլան, զինեալ մարդիկ վերցնելով գիւղ չմտնէ: Կրնայ թիւրիմացութեան տեղի տալ: Եթէ նախօրօք լուր զրկէ, շուտով կը լուծուին դժուարութիւնները առանց զինեալ մարդոց ներկայութեան պէտքը ըզգալու:

Օրն ի բուն պայթուցիկ նիւթերով զբաղած ըլլալուս՝ գրեթէ թունաւորուած էի: Գրեցի Ռոստոմին որ քիչ մը հանգիստ տայ թէ՛ ինծի եւ թէ՛ տղոց: Արտօնեց ինծի որ երթամ Պաթումի մօտ գտնուող Մախանճաւոր գիւղը: Ծովահայեաց եւ սիրուն Լեզկի գիւղ մըն էր:

Հազիւ քսան օր հանգստացեր էի այստեղ, երբ հասաւ ԿԿ.ի քարտուղար Մանասը ըսելու համար, թէ Թիֆլիս պէտք է մեկնիմ շուտով, քանի Ռոստոմը զիս կ'ուզէ:

Հրահանգը երկրորդել չտուի: Անցայ Թիֆլիս եւ ներկայացայ Ռոստոմին:

- Պատրաստուէ շուտով ճամբայ ելլելու: Պուլկարիոյ վրայով պիտի մեկնիս Ժընեւ: Հոն պիտի ջանաս կատարելագործել մասնագիտութիւնդ հրթիռներու եւ յապաղիչ ռումբերու պատրաստութեան մէջ: Մեծ յոյսեր դրուած են վրադ:

ԴԵՊԻ ՎԸՆԵԻ

Ճամբայ ելայ դէպի Պուլկարիա, եւ հոնկէ ալ անցայ ժընեւ: Մտայ գործարան մը ուր հեռաձիգներ կը պատրաստէին արդիական մեթոտով: Մեծ տարբերութիւն չկար թէպէտ անոնց եւ իմիներուս միջեւ: Գլխաւոր եւ միակ տարբերութիւնը կը կայանար այն բանի մէջ, որ անոնք կ'օգտագործէին ջրածնշումի գործիք մը: Մինչդեռ իմ գործածածս պարզունակ եւ նախնական բան մըն էր:

Ամբողջ ուշքս կեդրոնացուցած էի որպէսզի իւրացրնեմ այդ գործիքի պատրաստութեան ձեւը, եւ տիրանամ արդի միւս մեթոտներուն:

Նպատակիս հասած էի: Կրնայի առանձինս պատրաստել արդիական հրաձիգ մը: Պէտք եղած նիւթերը ապահովելով պատրաստեցի զէնքը:

Այդ օրերուն ժընեւ էին՝ Դրօն, Մարտիրոսը՝ որ նահատակուեցաւ Պարսկաստանի կռիւներուն մէջ, Եփրեմին հեա, Վարդանը, Մանդալճը Զարեհը որ Սուլթանին մահափորձին Ռուպինային հեա կառքը Երլտըզ տարաւ: Այդ նոյն Զարեհն է, որ Պանքայի գրաւման մասնակցած էր, Օր. Սիրանոյճ՝ էս. էս.ներու կողմէ ուղարկուած որ ձեռնառումը նետել (մասնաւորաբար յատուկ գործիքով) սորվի:

Օր մը, ժընեւէն դուրս՝ Կրան Սալելի մօտերը փորձի գացինք: Փորձարկման պիտի ենթարկէինք մեր պատրաստած նոր ձեռնառումբերը, ինչպէս նաեւ հեռաձգութեան նոր դրութեան մը ճշգրտութիւնը:

Փորձը յուսացածէս աւելի արդիւնք տուաւ: Հեռաձգութեան մեքենան շատ լաւ գործեց: Ռումբ արձակեց մինչեւ 5 հազար մեթր: Ինկած է Ֆերնիէ կոչուած Փրանսական սահմանազլուխի պահակատան մօտ:

Ձեռնառումբին մեքենայով պայթեցումը, Սիրանոյճի եւ Մարտիրոսի միջոցաւ, նմանապէս յաջող անցաւ:

Ետքէն իմացանք որ Ա. ուումբին պայթիւնը խուճապ ըստեղծած է:

Արդարեւ, նոյն երեկոյեան ոստիկաններ եկան մեր դռուը բաղխելու: Լրտեսուած էինք անշուշտ: Մեզ հրաւիրեցին պահականոց՝ հարցաքննութեան: Հետո եկաւ Ակնունին: Առաջին հարցուփորձէ մը ետք մեզ ազատ ձգեցին պատուիրելով, որ հետեւեալ օրն վերստին ներկայանանք:

Զանց կ'ընեմ մանրամասնութիւններու նկարագրութիւնը:

Նոյն գիշեր իսկ ճամպրուկս կապեցի եւ հեռացայ գուլիցերիական սահմանէն: Յետոյ իմացայ որ զիս դատած են ի բացակայութեան եւ երկու տարի բանտարկութեան դատապարտած:

Մեկնելէս ետք Դրօն եւ Մարտիրոսը արտաքսած են Ֆրանսա, իսկ Սիրանոյշին մէկ ամիս բանտարկութիւն տուած են:

Ժընեւի մէջ պատասխանատու մարմնի անդամ ընտրուեցանք՝ Անդրանիկը, Վահագն Տաթեւեանը, Ակնունին, Դրօն, Գիւլխանտարեանը, ես եւ Հրաչեայ Մարալը, որ Հնչակեան գործիչ էր եղած, յարեցաւ մեզի: Քիմիագիտութիւն սորված էր Անգլիա:

Անդրանիկը մերժեց իր մասնակցութիւնը ըսելով, թէ Ակնունին յարմար չէ այդ գործին: Դրոյին համար ալ նոյն առարկութիւնը ըրաւ ըսելով, որ թուրքերէն լաւ չբախտնալը զինք անյարմար կը դարձնէ այդ պաշտօնին: Գիւլխանտարեանը նոյն իսկ չուզեց մասնակցիլ:

Մնացինք չորս հոգի: Եկանք Ֆիլիպէ (Պուլկարիա) եւ պատրաստութիւն տեսանք անցնելու Վիչապ:

Հակառակ իմ դէմ գոյութիւն ունեցող դատապարտութեան վճիռին, մէկ քանի առիթներով անցայ Եւրոպա եւ յատկապէս Ժընեւ, պէի-մօրուք ածիլելով եւ ամէն անգամին ալ կեղծ անցագիր կրելով: Ժրնեւէն 50 քիլոկրամ պայթուցիկ առի եւ փոխադրել տուի Պուլկարիա եւ անկէ՝ Վիչապ: Տղաքը իրար անցան եւ անխոհեմութիւն կոչեցին ըրածս: Կարեւորութիւն չտուի: Լեցուցի ճամպրուկներս եւ անցայ Վիչապ: Այս անգամ Սահմանադրութեանէն ետք էր: Ամէն տեղ կը տիրէր ոգեւորութիւն: Դաշնակցութեան շարքերը կ'ընդլայնէին: Կրկին հրապարակի վրայ էր Շաւարշ Միսաքեանը, որ ինքզինք կը ներկայացնէր որպէս ներկայացուցիչ Յեղափոխ. անցեալի մը, սերունդի մը:

ԻՆՉՈ՞Ւ ԶԱԽՈՂԵՑԱԻ ՍՈՒԼԹԱՆԻՆ ԴԵՍ ԿԱՏԱՐՈՒԱԾ ՄԱՀԱՓՈՐՁ

Սուլթանին ղէմ կազմակերպուած մահափորձը ձախողեցաւ պարզապէս մասնագէտ քիմիագէտի մը պակասին հետեւանքով:

Որո՞նք էին մահափորձին մասնակցողները՝ Ա.— Սաֆօ, Բ.— Ռուպինայ Ֆայն — որ դեռ ողջ է եւ կը բնակի Եգիպտոս, Գ.— Սեւ Աշոտ, որ ելեկտրագէտ եւ մասնագէտ է, Դ.— Թորգոմ եւ Քրիս Ֆեներճեան (Սիլվիօ Ռիչի), որոնք փոխադրական գործերով կը զբաղին, Ե.— Մանկալճը Զարեհը, որ ժամանակին Պանք Օթոմանը գրաւողներէն մէկն էր եւ իբր կառապան Սուլթանին կառքը քշող, Զ.— Սինժերի պաշտօնեայ պելճիքացի մը, որ թղթակցութիւններ կը կատարէր:

Զախողութեան առաջին պատասխանատուն թիւֆէնկչիեւն էր, Մակեդոնական Կուսակցութեան Բիւրոյի անդամ, որ ետքէն առարկեց, թէ պայթուցիկ նիւթ պատրաստող գործարանը խարդախած է իր արտադրութիւնը, վասնզի փիւրօքսիլինը ղեղնորակ փոշի մըն է, որ կարելի է խարդախել զայն ամէն տեսակի փոշիով եւ ծանրութիւն տալ:

Ասոր առաջը կրնար առնուիլ եթէ ժելաթին պայթուցիկը ընտրուէր: Ասիկա լոգումի նման խմոր մըն է, զոր խարդախել կարելի չէ:

Կառքին ձիերը ապսպրուած էին Աւստրիայէն: Երկու հրաշալի երիվարներ որոնք պիտի քաշէին կառքը, որուն անիւները քառաչուկով պատուած էին:

Կառապանին նստարանը պիտի լեցուէր փիւրօքսիլինով եւ 50-60 քլ. կրամ պայթուցիկով: Եթէ անխարդախ,

100 առ 100 ուժականութիւն ունեցող փիւրքֆսելիւն ըլլար մինչեւ իսկ կրնար հիմնայատակ ընել մզկիթը ուր աղօթելու եկած էր Սուլթանը:

Մէկ քանի առթիւ կառքին նստարանին ձեւը փոխուեցաւ, որպէսզի կարելի ըլլայ զայն նստարան-ականի վերածել: Սեւ Աշոտը, իբր ելեկտրագէտ, յարմար գտաւ կարգադրութիւնը: Ժամացոյց մը զետեղեց որ ուզուած պահուն կայծ պիտի հաղորդէր ռումբին: Բազմիցս փորձեց եւ համոզուեցաւ որ կայծ փոխանցելու յատուկ մեքենականութիւնը լաւ կը բանի:

Յետոյ կատարուեցաւ հարկ եղած ուսումնասիրութիւնները: Սուլթանը ո՞ր ժամուն կ'երթայ մզկիթ, ո՞ր ժամուն կը մեկնի մզկիթէն: Վստահ ըլլալէ ետք ճիշդ ժամադրութեան՝ կ'որոշուի մահափորձի օրն ու ժամը:

Ուրբաթ օրը կառքը կը զետեղուի ճիշդ վանդակապատին առաջ ուրկէ կ'անցնի Սուլթանը:

Ռուպինան կը սպասէ որոշուած ժամուն որ կոճակը սեղմէ: Ոստիկանները կը նկատեն կառքը եւ Ռուպինան որ մէջը նստած է: Կը ստիպեն որ կառքը 50-60 մեթր հեռու փոխադրուի: Ռուպինան անդրդուելի կը մնայ, միայն կը ձեւացնէ որ տրամադիր է ենթարկուելու ոստիկաններու հրահանգին: Նոյն իսկ քանի մը մեթր անդին կը տանի, բայց միշտ անհամբեր կը սպասէ կոճակը սեղմելու երկվայրկեանին, եւ ասիկա՝ հակառակ կառապան Չարեհի պնդումներուն: Կ'ուզէ որ անպայման ինք ըլլայ կոճակը սեղմողը:

Գործողութիւնը կը կատարուի յաջող կերպով, բայց արդիւնքը՝ ոչինչ: Եթէ նոյն իսկ կառքը հեռացուած չըլլար, կրկին Սուլթանը անվնաս պիտի մնար, քանի որ ռումբին փիւրքֆսելիւնը միայն 40 առ հարիւր ոյժ ունէր:

Այն տարածայնութիւնը թէ՛ Սուլթանը, այդ օր, չարաբախտ զուգադիպութեամբ մը խօսակցութեան բռնուած է Շէյխ Իսլամին հետ եւ 1-2 վայրկեան ուշացումով դուրս եկած է մզկիթէն իր կառքը մտնելու համար, ամբողջութեամբ յերիւրանք է:

Իր ապիկարութեան ու պնդաճակատութեան փոխան չպատժուեցաւ Ռուպինան, որովհետեւ կը նկատուէր Քրքիստափորին աղջիկը:

Չպատժուեցաւ Թիւֆէնկճիւնը, որովհետեւ կարելի չեղաւ կտրուկ կերպով հաստատել թէ ո՞վ եղած է պայ-

Թուցիկ նիւթը խարդախողը՝ Թիւֆէնկճիեւ^oը, թէ այդ նիւթը պատրաստող գործարանատէրը:

Միայն Սաֆոն կախակայուեցաւ ձեռնառումը կառքի վերածած ըլլալուն համար:

Մահափորձին ձախողելէն շարաթներ ետք Նիկոլը քննութիւն բացաւ, անալիզի ենթարկեց գնուած փիւրոքսելինը եւ հաստատեց անոր անգոր ըլլալը: Ձեռնարկը ոչ միայն ձախողեցաւ, այլ միլիոններ արժեց:

Սուլթանի մահափորձի ժամանակ դեռ նոր երիտասարդ էի, սակայն, թէ՛ Քրիստափորի եւ Երուանդի մահացու ումբի փորձը եւ թէ՛ Սուլթանին դէմ կատարուածին ձախողիլը զիս բաւական յուզեցին: Բնականէն մղեցին զիս որ մասնագիտանամ պայթուցիկներու պատրաստութեան մարզի մէջ:

Համոզուած էի որ Սուլթանի դէմ եղած մահափորձին ձախողութիւնը, հակառակ ծով գոհողութիւններու վատնումին, հետեւանք է ապիկարութեան եւ տգիտութեան, գոնէ՝ մասնագէտի մը չգոյութեան:

Այս անյաջողութենէն ետք խնդրեցի Ռոստոմէն որ գրէ Ֆիլիպէ (Պուլկարիա) եւ բերել տայ պայթուցիկի մասնագէտ մը, որ պէտք եղած ծանօթութիւնները տայ մեզի, վարժեցնէ անոնց գործածութեան, պայթուցիկներու տեսական յատկութեանց:

Ըսաւ, թէ կը ճանչնայ Ղարաբաղցի Նիկոլը որ նոր աւարտած է Քրիմիական Համալսարանը: Սակայն թոքախտաւոր է, եւ եթէ ընդունի զալ՝ ինք ամէն միջոց պիտի տրամադրէ:

Ռոստոմի հրաւերին ընդառաջելով Նիկոլ Վիշապ եկաւ: Ես եւ Ընկ. Մկրտիչ Մանտալճեան սկսանք տեսական ու գործնական դասեր առնել, եւ Յ-Ա ամսուան ընթացքին կարող եղանք առանձին առաքելութիւններ յաջողութեամբ գլուխ հանել:

Ահա ա՛յս միջոցին է, որ Նիկոլ հաստատեց ողբերգութիւնը Սուլթանի մահափորձին շատ գէշ կազմակերպուած եւ գործադրուած ըլլալուն:

Եթէ նախօրօք ճանչցած ըլլայինք Նիկոլը, Քրիստափորի ծրագիրը չէր ձախողեր: Ինք եղաւ գտնողը, որ գործածուած մեքսիլիթին 60 առ հարիւրը խարդախուած է:

Պայթուցիկներու պատրաստութեան եւ անոնց յատկութեան տիրանալէ ետք է, որ խնդրեցի Ռոստոմէն որ զիս

ուղարկէ թաթարական կռիւներու մասնակցութեան: 1905-ի Դեկտեմբեր 5-ին զիս ուղարկեց Թիֆլիս, ուր ծանօթացայ այնտեղի բոլոր ընկերներուն, յետոյ անցայ Գանձակ, Գիւլիսանտարեանի մօտ: Առաջին բաղխումները եղած էին: Զինուորական հրամանատարութիւնը Համապասպին ձեռքն էր, յետոյ փոխուեցաւ եւ Սեպուհ Արչակին յանձնուեցաւ: Իմ պատրաստած ռումբերը յանձնուեցան: Իմ պատրաստած ռումբերը նպաստեցին կարեւոր յաջողութիւններու: Վրէժխնդիր մեր ուժերը մէկ շարթուան մէջ շատ գործ տեսան: Թաթարները մեծ կորուստներ կրեցին:

ՍԱՅԻՏ ՀԱԼԻՄԻ ՀԱՇՈՒԵՅԱՐԴԱՐԸ

Երբ Պոլիս հասայ, արդէն տրամադրութիւնս փճացած, չուզեցի մասնաւոր զեկուցումը ընել Ղարաբաղի աղիտալի դէպքին մասին, իբր ժողովէն եկող Պատգամաւոր. քանզի որոշած էի այլեւս ոչ մէկ աշխատանքի լծուիլ: Կ. Կ.ի անդամները, որ զայրացած էին արդէն Ղարաբաղի քաթասթրոֆէն եւ իրենց բողոքը հասցուցած Երեւան, բուն կերպով կ'աշխատէին զիս գործին կապուած պահել: Նամակ գրեցին Պիւրօ, «անկէ զատ յարմար մէկը չունինք» ըսելով:

Այդ օրերուն նամակ մը կը ստանամ Ռուբէնէն (Ռուբէն Փաշա), որ ի մէջ այլոց կ'ըսէր. — «Գրիգոր, մենք քեզ չկրցինք լաւ ճանաչել: Քեզմէ դեռ շատ կարելոր գործեր կը սպասենք, մեզ մի ձգեր եւ խոստումդ կատարէ»: Չի կրցայ մերժել այս անգամ, կրկին մտայ ահաբեկչական աշխատանքին մէջ:

Ամերիկայի Կ. Կ.ի իմ անունիս ղրկած 4006 տոլարը իր նպատակին յատկացնելու սկսելով, Պոլսոյ մէջ ՎեՅ ԳՈՐԾեր կատարելէ ետք (որոնց մասին խօսած եմ), քանի մը ամիս յետոյ անցայ Պերլին, երբ Սողոմոնը (Ս. Թեւլիբեան) բանտէն ելած էր: Հոն էին Չամալեան եւ ուրիշներ, բայց չկար Շահանը (Շ. Նաթալի), որուն գրած էի ժամանակին թէ գործս վերջացնելէ յետոյ Պերլին պիտի գայի, ուր բազմաթիւ եւ ծանօթ ջարդարար թուրք փաշաներ ապաստանած էին եւ որոնց կրնայինք բոլորը միասին մաքրել: Դժբախտաբար փոխանակ նկատի առնելու իմ թելադրութիւնները եւ քիչ մը սպասելու, վերջապէս առիթ տրուած էր անոնց, որ իրենց օձիքը ազատեն ու անհետանան:

Ուրեմն, ինծի կը մնար վերսկսիլ հետապնդումնե-

րը, երեւան հասնելու համար թուրք ջարդարար փաշաներուն նոր թաքստոցը:

Որոշեցի սկսիլ Իտալիայէն, որուն համար հետս առնելով Արշաւիրը՝ անցայ Հռովմ: Արշաւիրը նախընտրելուս պատճառը մասնաւորապէս այն էր, որ ան իր Փիղիքականով ու արտաքին տեսքովը ուշադրութիւն չէր գրաւեր, կասկածելի չէր երեւնար կատարուելիք հետազոտութեանց ընթացքին: Բաւական ճարպիկ եւ ուշիմ էր: Սակայն, որո՞ւ մտքէն կ'անցնէր թէ ան քիչ յետոյ պիտի մոլորէր, թերանար իր պարտականութեանց մէջ ու ես ըստիպուած պիտի ըլլայի շառաչուն ապտակով մը գինք ըզգաստութեան հրաւիրելու...: Արդէն այդ ապտակը պատճառ դարձաւ կարծեմ, որ ան տարիներ յետոյ անոր վրէժը լուծելու համար հնարեց Փանթասթիկ պատմութիւն մը, զիս վարկաբեկելով եւ գործի յաջողութիւնը ամբողջութեամբ իրեն վերագրելով, երբ իրականութեան մէջ ինքը տեղեակ անգամ չէր մինչ այդ կատարուող աշխատանքներուն ներքին ծալքերուն, քանի որ՝ նման պարագաներուն միայն ղեկավարն է, որ կը պատրաստէ ու կը դասաւորէ ընդհանուր գործը եւ ես պէտք ալ չունէի իրեն պատմելու ամէն բան, որովհետեւ իրեն նմանները շատ անգամ անպատասխանատու մարդիկ կ'ըլլան, միայն պէտք է զէնքը ձեռքը տաս ու «գնա՛, գարկ» ըսես, ուրիշ ոչինչ: Բայց մենք շարունակենք, որ եղելութիւնը ինքնին պարզուի...:

Հռովմ հասնելուս պէս, առաջին գործս եղաւ երթալ Մ. Վարանդեանը գտնել, պարզել անոր իմ ծրագիրս եւ ուզել իրմէ անունները մի քանի վստահելի ընկերներու, որոնք կարող ըլլան ի պահանջեալ հարկին մեր պաշտպանութիւնը կամ փախուստը ապահովելու Գործի կատարուելէն յետոյ: Վարանդեանը զիս ներկայացուց իր քովը աշխատող Ա. Ս. ի եւ բժշկական ուսանող – վերջը Տոքթ. Արզումանեանի:

Մենք սկսանք մեր հետապնդումները: Մեծ եւ պրզտիկ օթէյներու մէջ քանի մը օրեր մնայով անոնց ճաշարաններուն եւ սպասման սրահներուն մէջ գտնուող մարդոց խօսակցութեանց ուշադրութիւն ընելով, եւայլն: Ի վերջոյ, սրճարաններու մէջ թէ մայթերուն վրայ դրուած սեղաններու շուրջ հաւաքուած ու բարձրաձայն թրքերէն խօսողները տուին մեզի մեր փնտռած թելին ծայրը: Այդ

ձեռով կրցանք հասկնալ, որ բացի էնվէր եւ ձեմալ փաշաներէն, մնացեալ բոլոր Իթթիհատական պարագլուխները Հռովմ հաւաքուած էին ու իրենց հերթական հանդիպումները եւ ժողովները կ'ունենային մայրաքաղաքէն մօտ երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Ֆրասգաթի ըսուած գիւղին մէջ, իրենց համար յատկապէս վարձուած սուն հաւաքատեղիի մը մէջ: Առ այժմ այդքանը ինծի կը բաւէր, որպէսզի ես այլեւս կատարուելիք գործին ընդհանուր փլանը պատրաստէի: Նախ ըսեմ, որ իմ նպատակն էր բոլորը միասին մաքրել այս անգամ եւ թոյլ չտալ որ կրկնուի Պերլինի սխալը:

Այս գործին համար սակայն պէտք ունէի աւելի յարմար օգնականի մը, ուստի անմիջապէս նամակ գրեցի Վիչապ, պարզելով խնդրին էութիւնը եւ խնդրելով որ ինծի ղրկեն Արամը, ազնիւ ու փորձառու տղան, որ ժամանակին հետս էր երբ Գանձակի մէջ օդը հանեցի պահականոցը 12 ոստիկաններով: Ան քաջատեղեակ էր իմ պայթուցիկներու վերաբերեալ մասնագիտութեանս եւ լաւագոյնս գիտէր գործադրել իր պարտականութեան բաժինը:

Նախ, նամակիս կը պատասխանէ Դաւիթխանեանը, ըսելով թէ՛ «Անոր տեղը ուրիշ տասը գլուխ պանիր ուզէ, իսկոյն կը ղրկեմ»: Յետոյ երբ ես կը պնդեմ Արամի մասին, երկրորդ նամակով մը ինծի կ'ըսեն, թէ՛ «Մենք համաձայն չենք քու ծրագրիդ, այդքանը հսկայական աղմուկ կը հանէ», եւայլն: Կարծես տարբեր ըլլար յարուցուելիք աղմուկը եթէ մէկ հատի փոխարէն 5-6 ջարդարարներ միասին ճամբուին անդի աշխարհ...:

Պատասխանեցի Վերին Մարմինի նամակին, ըսելով թէ՛ «Ձերինը պարզապէս վախկոտութեան արդիւնք է: Այդ աթոռները ձեզի չեն վայելեր. ձգեցէք գանոնք աւելի արժանաւորներուն: Եթէ ողբացեալ ՌՈՍՏՈՄը ողջ ըլլար հիմա՝ վագելով կուգայ այս գործին մասնակցելու»:

Այդ օրերուն Հռովմ եկած էր Շահան Նաթալին: Անոր ալ բացատրեցի իմ ծրագիրը, որ Կ. Կ.ի կողմէ վրտանգաւոր նկատուած ու ինծի պէտք եղած օգնականը զըլացուեր էր: Միեւնոյն ժամանակ յայտնեցի իրեն, թէ ես Հռովմէն չեմ ուզեր հեռանալ առանց թուրք փաշայ մը մէջտեղէն վերցնելու: Որով, սկզբնական փլանս մէկդի դնելով, որոշեցի մահափորձը կատարել Սայիտ Հալիմ փաշայի վրայ գոնէ, որը թէեւ ցանկին մէջ չկար, սակայն

որպէս վարչապետ ստորագրած էր Հայոց տեղահանութեան որոշումը: Եւ իսկոյն սկսայ քանի մը հաւանական միջոցները ուսումնասիրել եւ այդ ուղղութեամբ գործի բաժին տուի այլեւս Արշաւիրին:

Մինչեւ այստեղ, տեղի ունեցող անցուդարձերուն եւ առնուած որոշումներուն բացարձակապէս անտեղեակ էր Արշաւիր Շիրակեանը, որուն ժամերը զբաւած էր արդէն Հելլենան յոյն աղջիկը...: Եւ այս բոլորը լաւ գիտէին Հրոսով գտնուող ընկերները:

Սայիտ Հալիմը մէջտեղէն վերցնելու իմ ծրագրիս յաջողութեան համար կային միայն երեք յարմար պատահուած թիւներ. առաջինը հանրային պարտէզին մէջ, ուր ան յաճախ կուգար պտոյտի իր թիկնապահին հետ: Այդ ուղղութեամբ իմ կատարած քննութիւնները ցոյց տուին, որ հարուածը տալէ ետք փախուստի միակ միջոցը 4-5 մեթր բարձրութիւն ունեցող երկաթեայ վանդակաւոր դռներէն մագլցելով պատին միւս կողմը ցատկիւն էր: Այդ դռները միշտ գոց կ'ըլլային շաբթուայ օրերուն, իսկ բաց պահուող մէկ հատ դռուն ալ կրնար պաշարուիլ աղմուկը ելլելուն պէս: Ուստի թելադրեցի Արշաւիրին որ այդ մագլցողութիւն փորձերը ընէ մի քանի անգամ, սակայն տեսայ որ 4-5 վայրկեանի կորուստ կ'ունենայ այդ ձեւով, ինչ որ բաւական է օձիքը ձեռք տալու համար: Այդ չեղաւ:

Երկրորդ միջոցը անոր հանրակառքով գացած ատենը հարուածելն էր: Սակայն պէտք է շատ ձկունութիւն ունենայ այդ բանին համար: Մանաւանդ անհրաժեշտ էր հանրակառքին արագ քալած ատենը վար ցատկել ու անհետանալ դեռ «չամաթան» չսկսած: Որով, ատոր փորձն ալ ընելու համար կանչեցի Արշաւիրը եւ իրեն դիտել տուինախ, թէ հոս հանրակառքերը ձախէն կ'երթան, ուրեմն պէտք է ձախ ոտքի վրայ ցատկել:

— Այդ բանը լաւ գիտեմ. ես Պոյսոյ մէջ հանրակառքի պաշտօնեայ եղած եմ, ըսաւ մեծխօսիկը:

Բայց ես ալ խօսքերէ աւելի գործին միայն հաւատացող մըն եմ, ուստի ստիպեցի իրեն, որ այդ փորձերն ալ ընէ: Կարճ կապելու համար ըսեմ, որ ատոր մէջ ալ չի յաջողեցաւ. հրաշքով մը ազատեցաւ կառքին անիւներուն տակը ճղմուկէ...:

Կը մնար ուրեմն երրորդ միջոցին դիմել: Այսինքն, ձիու կառքով իր տունէն դէպի քաղաք գացած կամ վերա-

դարձած ատեն կատարել մահափորձը, իր բնակարանին մօտակայ փողոցի մը քիչ թէ շատ ամայի տեղ մը: Ասոր համար պէտք էր շատ լաւ տեղեակ ըլլայի թուրքին իւրաքանչիւր շարժումին, անոր ելքի եւ վերադարձի ժամերուն, կառքին մէջ թիկնապահին ո՞ր կողմը նստելուն, քաղաք երթալու համար ո՞ր մէկ փողոցներէն անցնելուն, եւայլն: Ուստի այդ հետապնդումները կատարելու եւ վերջնական ու ճշգրիտ տեղեկութիւններ ձեռք ձգելու համար պարտականութիւն տուի Արշաւիրին, որ ինձմէ երկու փողոց անդին, ուրիշ դիտարանէ մը ինքն ալ իր կարգին հետեւի անոր շարժումներուն, որպէսզի ունենանք ամբողջական տուեալները:

Օրերը կը սահէին առանց որ կարենայի ամբողջացընել ինձի պէտք եղած տեղեկութիւնները: Որովհետեւ Արշաւիրին բերածները ընդհանրապէս կը տարբերէին իմ քաղած տուեալներէն: Այս առթիւ սկսայ հսկել այս անգամ Արշաւիրին վրայ, առանց զգացնելու իրեն: Անմիջապէս հասկցայ անոր բերած հակասական լուրերուն պատճառը, մարդը երբեք իր պարտականութեանը վրայ չէր: Իր ժամանակը կ'անցընէր քանի մը փողոց անդին, յոյն աղջկան՝ Հելենայի հետ եւ ո՛չ թէ իրեն տրուած գործով: Հակառակ իմ կրկնակ թելադրութիւններուս, խրատներուս եւ ազդարարութեանս, Արշաւիր Շիրակեան կարծես չէր կրնար ըմբռնել, թէ մենք Իտալիա եկած ենք կարեւոր գործի մը համար եւ ոչ թէ թեթեւ կիներու ետեւէն վազելու, ծախսելու մեր բերած դրամը, որուն պէտք ունէինք տարբեր նպատակի համար: Ի վերջոյ, համբերութիւնս հատաւ, մանաւանդ երբ վերջին անգամ զինքը նորէն տեսայ յոյն աղջկան հետ սիրաբանած պահուն ու յետոյ եկաւ նոր սուտերով զիս խաբելու: Այդ վայրկեանին բան մը չըսի իրեն:

Երբ վերջացուցինք մեր ճաշը ու միւս յաճախորդները — երիտասարդ ուսանողներ — սկսան պարպել սրահը եւ ինքն ալ կը պատրաստուէր երթալու, ըսի.

— Արշաւիր, սպասէ, խօսելիք ունիմ: Եւ իջանք պարտէզ միասին: Անմիջապէս հարցուցի նորէն. — «Արշաւիր ո՞ւր էիր երէկ»:

— Նշանակուած անկիւնը, գործիս գլուխը, ստեց աներեսը:

Ալ չկրցայ համբերել ու շառաչիւն ապտակ մը իջե-

ցուցի երեսին: Պահանջեցի որ շուտ մը ինձի վերադարձնէ ատրճանակը եւ պատրաստուի անմիջապէս Պոլիս վերադառնալու: «Քեզի պէս անպատասխանատուի մը չէ կարելի գործ վստահիլ» ըսի:

Ծունկի եկաւ ու սկսաւ աղաչել, որ այդ պատիժը չտամ, ներեմ իրեն: Երդում պատառ ըրաւ, որ այլեւս պիտի չի թերանայ իր պարտականութեանց մէջ:

– Քանի որ այդպէս է, կը ներեմ քեզի, բայց մէկ պայմանով. որ՝ վաղն իսկ պէտք է կատարուի ԳՈՐԾը: Այլապէս կը վերադառնաս Պոլիս, ըսի:

Ընդունեց պայմանը: Ուստի հրաւիրեցի զինք որ ուշադրութեամբ մտիկ ընէ վերջին թելադրութիւններս եւ գործադրէ զանոնք առանց սխալելու. 5 Դեկտեմբեր 1921:

– Վաղը առտուն պիտի գաս որոշեալ տեղը, առանց հետդ բերելու վերարկուդ եւ գլխարկդ՝ որոնք արգելք կ'ըլլան փախուստիդ: Միասին պիտի հետեւինք կառքին, մինչեւ որ ան մօտենայ թուրքին ապրած փողոցը եւ դանդաղեցնէ ընթացքը: Պիտի ցատկես կառքին աջ կողմի զսպանակին վրայ, զէնքը պիտի պարպես ճիշդ գլխուն եւ վար ցատկես ու վազես դէպի ետեւ՝ իմ գտնուած կողմը, որպէսզի ես ուղղութիւն տամ փախուստիդ եւ արգելք ըլլամ պատահական հետապնդումներու: Այժմ գնա պանդոկ եւ կանուխ պառկէ:

Այս վերջնական փրանի մասին տեղեակ ընելէ ետք Հռովմ գտնուող միւս ընկերները, որպէսզի պատրաստ ըլլան իրենց բաժինը կատարելու ի հարկին, յաջորդ օրը որոշեալ ժամուն գացի Արշաւիրը սպասելու նշանակուած մեր տեղը: Եկաւ ան, բայց ... ծանր գլխարկը եւ վերարկուն հագած:

– Ծօ, ի՞նչ ըրիր, քեզի չպատուիրեցի՞ առանց գլխարկ-վերարկուի գալը: Զրսի՞ թէ ոստիկանութեան ձեռքը եթէ իյնան այդ իրերը դիւրաւ քեզ կը ձերբակալեն:

– Հոգ մի ըներ, չեմ նետեր պատասխանեց:

Այլեւս ուրիշ կարգադրութիւն մը ընելու հնարաւորութիւն չկար. արդէն թուրքին կառքը կը մօտենար: Մենք իրարմէ բաժնուեցանք ու մեր դիրքերը բռնած սպասեցինք, երբ կառքը մեր հաւասարութեան հասաւ, Արշաւիրը ոստումով մը զսպանակի վրայ ելաւ, զէնքը պարպեց եւ ... սկսաւ կառքին առջեւէն վազել, փոխանակ դէպի իմ կողմը գալու: Եւ իրարու ետեւէ վրայէն հանեց ու փո-

ղոցը նետեց գլխարկը եւ վերարկուն: Մինչ այդ Սայիտ Հալիմի թիկնապահը երբ սթափեցաւ անակնկալէն ու տեսաւ որ զէնքը պարսպողը կառքին դացած ուղղութեամբ կը փախչի, իսկոյն հրամայեց կառապանին՝ «Բրէսթօ, Բրէսթօ...» եւ ձին մտրակելով սկսան Արշաւիրի ետեւէն վազել արագութեամբ: Մօտակայ շէնքի մը աշխատաւորը գետնէն վերցուց գլխարկը եւ ան ալ սկսաւ իր ետեւէն երթալ. իսկ ես ալ վերարկուն վերցուցի, վանդակաւոր պատի մը վրայ «աչքէ հեռու» տեղաւորեցի ու սկսայ իրենց ետեւէն վազել, որպէսզի ի հարկին կարենամ միջամտել ձեռով մը ու դիւրացնեմ Արշաւիրին փախուստը: Այսպէս իրարու ետեւէն վազելով հասանք նեղ ու ամայի փողոցին մէկ դարձուածքին մօտ, ուր երկու հոգի կ'աշխատէին ինքնաշարժի մը պայթած անիւը փոխել: Այդ եղաւ Արշաւիրին փրկութիւնը մասամբ, որովհետեւ զինք հետապնդող կառքը չէր կրնար շարունակել ճամբան: Տեսայ որ մեր տղան արդէն անյայտացաւ ու թուրք թիկնապահն ու իտալացիները կը վիճին առանց իրար հասկնալու, իսկ գլխարկը վերցնող բանուորն ալ մէջտեղ չկայ: Ես ետ դարձայ, հանդարտութեամբ գացի պատին վրայ պահածս վերարկուն առի եւ քայլերս ուղղեցի դէպի սենեակս: Փողոցը դարձած ատենս դէմս ելան երկու «Գարապիւններ», ոստիկաններ որոնք հարցուցին թէ ի՞նչ է պատահեր՝ «Ձեմ գիտեր» ըսի, «կարծեմ թէ օթօն եւ կառքը իրարու զարնուեր են»: Ոստիկանները գացին «արկած»ին կողմը եւ ես ալ անցնող հանրակառքը առնելով հասայ պանդոկս ու վերարկուն պահեցի բանալիի տակ:

Նոյն միջոցին արդէն հաղորդումներ կը տարածուէին: Ոստիկանութիւնը կ'ըսէր թէ՝ «Պուժը մը անծանօթներ մահափորձի ենթարկած են Սայիտ Հալիմ փաշան եւ ինքնաշարժով մը սահմանէն դուրս ելած են», եւայլն: Սակայն փողոցը նետուած վերարկուին եւ գլխարկին պարագան մանրամասնութեամբ կուտար:

Քիչ յետոյ, երբ ես գացի նախապէս մեր համաձայնած ժամադրաւայրը, գտայ որ Արշաւիրը գոյնը նետած եւ դողալով կը պատմէ Տոքթ. Արզումանեանին, թէ իր տանտիրուհին (Մարիան՝ որուն հետ ինք մտերիմ յարաբերութիւն ունէր) նշմարած է վերարկուին եւ գլխարկին պակասը եւ ոստիկանութեան հաղորդումներէն իմացած ըլլալով այդ բաներուն մասին, այժմ կը կասկածի իրմէ ու

կը սպառնայ լուր տալ ոստիկանութեան: Չափազանց մրտահոգուած էր. կ'ուզէր որ անմիջապէս երկրէն ելլելու ձեւ մը գտնենք:

- Տեսա՞ր հետեւանքը քու անկարգապահութեանդ, ըսի:

- Կ'աղաչեմ, մի յիշեցներ այլեւս իմ տխմարութիւններս. հիմա է որ ըմբռնեցի քու համբաւիդ ու արժէքիդ մեծութիւնը: Միայն խնդրեմ զիս ազատեցէք, ըսաւ:

- Հանդարտէ, եթէ պաղարիւնդ պահես՝ ամէն ինչ կը կարգադրուի, ըսի: Հիմա վերադարձիր սենեակդ: «Քիչ մը անհանգիստ եմ» ըսէ «բարեկամուհի» իդ ու անկողին մտիր: Իսկ վերարկուիդ մասին ալ ըսէ, թէ մաքրելու տուած ես եւ վաղը պիտի բերեն: Արդումանեանն ալ հանեց իրեն տուաւ հին գլխարկ մը եւ բաժնուեցանք իրարմէ:

Հետեւեալ օրը վերարկուն հետս տարի ճաշարան եւ ուսանողներուն հագուստին քովը կախեցի: Քիչ յետոյ երբ Արշաւիրը եկաւ ու մեր ճաշը աւարտեցինք, դուրս ելլելու ատեն ըսի իրեն. «Արշաւիր, վերարկուդ հոն կախուած է, գնա վերցուր»: Ուրախութենէն ընելիքն ալ մոռցաւ, վրաս վազեց զիս գրկելու, համբուրելու: Իսկոյն սաստեցի: «Տրդայ մի ըլլար, ըսի, անխոհեմ շարժում մը կրնայ մեզ մատնել: Բնական երեւցիր»:

Ինքը ամէն գնով կ'ուզէր անմիջապէս Հռովմէն փախչիլ: Բացատրեցի իրեն որ այդ օրերուն անկարելի է փորձել սահմաններէն դուրս ելլելը, քանի որ բոլոր քոնթրոլները խիստ հսկողութեան տակ պէտք է առնուած ըլլան: Դժուարաւ կրցայ զինքը համոզել եւ 18 օր եւս պահել հոն, մինչեւ որ ոստիկանական հետապնդումները մեղմացան: Ապա, զինքը ճամբայ հանեցի դէպի Վիեննա, որպէս զի այնտեղէն յետոյ Արամին միանալով երթան Պերլին, ուր ուրիշ ընելիքներ ունէինք: Սակայն, անպիտանը ճամբան կը փոխէ եւ փոխանակ Պերլին ուղղուելու, կ'երթայ Պոլիս, իր ապագայ կինը տեսնելու: Եւ հոն Վերին Մարմինին բողոքելու իմ մասին, թէ՛ շատ խիստ վարուեր եմ իր հետ, ծեծեր եմ, ու չուզեր այլեւս իմ հետ աշխատիլ:

ՏՂԱՅԱԿԱՆ ԶՔՄԵՂԱՆՔՆԵՐ

Տարիներ յետոյ, Արշաւիր ինքը կը խոստովանէր,

For Med. Y. M. ARSHAKIAN
MILANO

Մայիս 15 Վրտ. 957

Պիտիկ Վրտ. 957

Սկզբնայ ամենից եւ յամուլ
հարկայիս եւ թողանայ նորո նկարանայիս ձեռ-
արկութեանս արարգ ու թարոյ պարտաւարանայիս
արարգեանց կ'անտրուականայիս նոյն հարկիս էլ
յոսիսիս որ Վրտի ուղ տեղեկ չկրնամ քրտնայիս որ
կատարան էլ արարգ քրտնայիս որ ձեռ անտրուան էլ

Սկստեալս հարկայիս քրտնայիս է
հարկայիս երկայ հարկայիս ձեռ-
արկութեանս արարգ քրտնայիս : Երկ . Քէ հարկ
նոյն կարգի հարկ ու պարտաւարանայիս : Կրտնայիս
այս ճշմարտութեանս եւ հարկ ձեռ : Նոր արարգ
քրտնայիս քրտնայիս քրտնայիս

Նոր արարգ քրտնայիս ձեռ
կարտնայիս քրտնայիս քրտնայիս
քրտնայիս քրտնայիս քրտնայիս
քրտնայիս քրտնայիս քրտնայիս

Վրտնայիս քրտնայիս
Ք. Ե. Արարգ քրտնայիս

տողութիւնը, թէ զիրենք ծաղրեր եւ Կ. Կ. ի գրած նամա-
կին մէջ: Այդ պարագային ես կրկին շեշտեցի իմ համո-
զումը այն թէ Կ. Կ. ի անդամները եթէ վախկոտութեամբ
չի մտենային հարցին ու ինծի պէտք եղած օգնականը
զրկէին, վստահարար մենք Փրանսագաթի թուրք Չարդա-
րարներուն հաւաքատեղին օդը կը հանէինք, 6-7 փաշաներ
մէկ անգամէն մաքրելով: Սակայն հիմա այդպիսի յան-
դուզն քայլեր առնող ՌՈՍՏՈՄը չկայ այլեւս ձեր մէջ... :
Ապա, ներկայացուցի դրամական հաշիւներս: Նաւասարդ-
եանին յանձնեցի աւելցած 32 հազար իտալական լիրէթ-

AVO

ները եւ պահանջեցի որ ստորագրեն հաշուեցուցակին ճշգրտութիւնը: Թէեւ «աւելորդ ձեւակերպութիւն» է ըսին այդ բանը, սակայն իմ պնդումի վրայ զայն վաւերացուցին եւ ստորագրեցին: Ատկէ յետոյ գործնական ոչ մէկ պարտականութիւն առի վրաս: Ապրուստս ապահովելու համար մըտայ փեթրոլի գտարան մը, ժամը 2,50 (երկուքուկէս) Փրանք շահելով: Յետոյ, երբ վրայ հասաւ Երկրորդ Աշխարհամարտը եւ մեր ղեկավարները դարձան ԳՆՐՄԱՆՕՖԻՆՆԵՐ, պատրաստուելով Կովկասի վրայ յարձակելու, շատ աւելի յստակ դարձաւ ինձի համար ՊԻԻՐՈՅԻ ԱԶԳԱՎՆԱՍ դիրքը ու ես հեռացայ այդ ծախուածներէն...:

ՊԻՒՐՈՅԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆԸ

Արշալիր Շիրակեանի յանցագործութեան համար հաւասար չափով պատասխանատու պէտք է բռնել Ռուբէնն ու Վահան Նաւասարդեանը, որոնք որոշում կուտային հապճեպօրէն, առանց արմատական քննութեան ենթարկելու խնդիրները:

Օրինակ կարելի է վերցնել Ղարաբաղի պաշտպանութեան հարցը: Երբ կ'ուզէին ինծի յանձնել ասոր կողմակերպումը, զիրենք զգուշացուցի ըսելով, թէ վտանգաւոր ու ծանրակշիռ որոշում կու տային, անհրաժեշտ էր ձեռք առնել բոլոր զգուշութիւնները: Հակազդեցութեանս վրայ փոխանակ զգաստանալու եւ հարցը վերաքննութեան ենթարկելու՝ կը դիմեն Տէլի Ղազարին եւ զինք պատասխանատու կը նշանակեն, եւ 12 մասուզէրիսթներով Արսէն Միքայէլեանը կ'ուղարկեն Ղարաբաղ, ուր, երկու շաբաթ ետք, 12 մասուզէրիսթները կը զոհուին, Արսէնը մազպուրծ կ'ազատի: Բայց պատճառ կ'ըլլան 4000 հոգիի ջարդուելուն՝ անմեղ ժողովուրդէն: Այս իրողութիւնը պատմեց Ա. Միքայէլեանը երբ, 1922-ին, Փարիզէն կ'երթար Եգիպտոս: Երեք օր տունս մնացեր էր: Ինք եղաւ հետեցընողը վերի եղելութիւնը պատմելէ ետք. — «Քեզ մտիկ չըրին, եւ ահա՛ հետեւանքը»:

Պիտի ուզեմ քիչ մը մանրամասնութեամբ նկարագրել այս ողբերգութիւնը:

1918-ին Ամերիկայի Կեդրոնական Կոմիտէն իմ անունիս ղրկած էր 4006 տոլարնոց չէք մը՝ յատկացուելու համար իմ ղեկավարութեամբ առաջ տարուելիք աշխատանքներու: Ես այդ գումարը ստացայ ճիշդ այն օրերուն, երբ Պատգամաւոր նշանակուած էի ու կը պատրաստուէի Երեւան երթալ Արսէն Միսաքեանի հետ, մասնակցելու

համար Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ծ-րդ Ընդհ. Ժողովին: Որով, քանի որ պարտաւորուած էինք քանի մը օրով բացակայիլ Վիշապէն, Ամատունիին թելադրեցի որ այդ գումարը տանինք Լիոնէզ Պանքան դնենք երկուքիս անունով, որպէսզի իմ բացակայութեան ինքն ալ կարենայ տրամադրել զայն ի հարկին:

Մենք գացինք Երեւան: Երբ՝ Պատգամաւորական Ժողովը վերջացաւ, Պիւրոյ Կառավարութիւնը վար դրաւ արտասահմանէն եկած քանի մը Պատգամաւորներ, իւրաքանչիւրին կարողութեան համաձայն պաշտօններ տալով անոնց: Ինծի առաջարկեցին նախ Ոստիկանապետի պաշտօնը, զոր մերժեցի, դիտել տալով թէ՛ ես այդ գործէն բան չեմ հասկնար եւ մանաւանդ որ պարտաւոր եմ Վիշապ վերադառնալ ու ընթացք տալ Ամերիկայի Կ. Կ. ի ինծի վստահած ահարեկչական գործերուն: Չուզեցին լսել զիս.

– Մենք՝ Պիւրօ Կառավարութիւնս աւելի կարեւոր գործերու համար յարմար մարդոց պէտքը ունինք հոս: Դուն պէտք է մնաս, ըսին: Եւ անմիջապէս առաջարկեցին, որ ստանձնեմ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ պատասխանատուութիւնը: Թէեւ ես այդ չըջանին ծանօթ էի Թաթարական կռիւներու ժամանակէն, սակայն պէտք է յիշել որ անկէ ասդին անցեր էին 15 տարիներ, համաշխարհային պատերազմը, եւայլն: Ուստի, երեք օր պայմանաժամ ուղեցի, կացութիւնը քննելու եւ ըստ այնմ պատասխանելու համար: Բնա՛ւ կողմնակից չեմ եղած հապճեպով որոշում առնելուն: Իմ բովանդակ կեանքիս մէջ հետեւած եմ տասը չափէ, մէկ կտրէի փիլիսոփայութեան:

Երեք օր յետոյ, պէտք եղած բոլոր քննութիւնները կատարելէ եւ Ղարաբաղի Պատգամաւորներուն ալ կարծիքը առնելէ ետք, Ժողովին հաղորդեցի իմ եզրակացութիւնները, թէ՛

– Շատ անխորհուրդ գործ մըն է ծրագրուածը, որովհետեւ Ղարաբաղի մէջ ոչ գէնք կայ եւ ոչ ալ գէնք բռնող: Եւ որպէսզի ես կարենամ գլուխ հանել ինծի առաջարկուած պարտականութիւնը, անհրաժեշտ են, Արսէնէն զատ ուրիշ 50–60 փորձառու մարտիկներ, 2–300 գէնք 300 փամփուշտով ամէն մէկը, 100 քիլօ պայթուցիկ, 5–6 հատ ելեկտրական տինամօներ, թելեր, քապսիւլներ, եւայլն:

– Կառավարութիւնը քու պահանջածներէն ոչ մէկը ունի, ըսին:

- Այդ պարագային Ձեզի խորհուրդը կու տամ, որ չի ձեռնարկէք նման գործի մը, եթէ ոչ՝ դուք պատճառ կ'ըլլաք այդ ժողովուրդի ջարդուելուն:

Յանկարծ ոտքի ելաւ Ս. Վրացեան եւ պոռաց. - Եթէ չես հնազանդիր Պիւրօ Կառավարութեան որոշումին, մենք քեզ կը վճնտենք Կուսակցութենէն:

- Տեղդ նստէ, ըսի, խելքդ չհասած բաներուն մի խառնուիր: Դուն դեռ մէջտեղ չէիր, հաւանաբար, երբ ես արդէն նման գործեր կը կազմակերպէի:

Եւ գլխարկս առած դուրս ելայ, չափազանց յուզուած եւ մանաւանդ մտահոգուած էի Ղարաբաղի ժողովուրդին գլխուն գալիքով: Անգլիական պարտէզը եկան ու զիս գտան քանի մը վայրկեան ետք Արսէնը եւ Չամալեանը համոզելու համար ըսելով թէ՛

- Դուն ստանձնէ այս պարտականութիւնը եւ ճամբայ ելիր. Պիւրօ Կառավարութիւնը կը խոստանայ քեզ, ետեւէդ զրկել բոլոր ուղածներդ:

Չընդունեցի: Վստահ էի որ խաբուսիկ խոստում մըն էր եղածը: Յաջորդ օրը ճամբայ ելայ դէպի Թիֆլիս: Հոն, նորէն ետեւէս եկան Արշակը եւ Արսէնը ու ամէն ինչ ըրին զիս համոզելու համար, բայց իմ փորձառութիւնը ուրիշ բան կը թելադրէր:

- Արսէն ըսի, մի պնդէք: Դուն ալ մի երթար. այդ անհեռատես մարդիկը գաղափար չունին, թէ ի՞նչ գաթաքրտփի առջեւ կը դնեն ոչ միայն գացողները, այլ՝ նաեւ պատճառ պիտի ըլլան այնտեղի ժողովուրդին ըստոյզ կոտորման:

Ահա Պիւրօ Կառավարութեան ապիկարութեան մէկ փաստը: Եւ Արշաւիր Շիրակեանի մը միջոցաւ յետագային իմ վրայ թափուող զրպարտութիւններուն ու լուտանքներուն առջեւ լուռ մնացողներուն պատճառ-չարժառիթներէն մին:

Նոյն հապճեպ որոշումը տուած են Արշաւիր Շիրակեանին յանձնելով 400 հազար ուրբլի եւ 3 հատ ազամանդ, որոնց արժէքին մասին որոշ բան մը չըսէր Արշաւիր իր յուշերուն մէջ: Արշաւիր պիտի երթար Պաքու, Արամին (հրաշալի տէնօրիստ, որ վերջերս մահացաւ Հարաւ. Ամերիկայի մէջ) հետ, տէրօրի ենթարկելու Էնվէրը Թիւրքիստանի մէջ: Սակայն, հոն չհասած, Ջարդարարը կը սպաննուի հայ զինուորի մը կողմէ, ոմանց պնդումով՝

Սորհրդային Ռուսաստանի Կառավարութեան դրդումով, նկատելով որ էնվէր կը ջանար ըմբոստացնել չըջանի թըրքութիւնը ընդդէմ Սորհրդային նորակազմ Կառավարութեան:

Ա. Շիրակեան իրեն տրուածին տէր կը դառնայ: Ռուբէնը, Փարիզ վերադարձին, փոխանակ այդ հաշիւը պահանջելու Արշաւիրէն, լռութիւն կը պահէ այդ մասին: Թող Ա. Շ. ցոյց տայ վաւերացումը մը թէ քննուած է իրեն յանձնուած գոհարեղէններուն հաշիւը, այս կամ այն կուսակցական օրկանին կողմէ:

Թիֆլիսի բանտին պատմութիւնը իր կողմէ հնարուած սուտ մըն է: Իբր թէ զինք ձերբակալած եւ տանջած են վրացական մայրաքաղաքին մէկ բանտին (Մետեխ) մէջ, ձեռքէն առած են դրամն ու գոհարեղէնները, ի վերջոյ զինք ազատ ձգած տկլոր վիճակի մէջ:

Բացայայտ կեղծիք է պնդածը, քանի որ Վիշապի Կ. Կոմիտէն դրամ չէր ղրկած Պաթում՝ Արշաւիրին: Իմ կողմէ կատարուած քննութիւնները – Կ. Կ.ի տետրակները ունեցած եմ տրամադրութեանս տակ – եւ Ամատունիին խոստովանութիւնը թէ մեզմէ դրամ ուզող չեղաւ որ մենք դրամ ուղարկէինք Պաթում՝ իբր ճանապարհածախս Արշաւիրին ու Արամին, կը հաստատեն որ Արշաւիր դրամ ունէր քովը, եւ Պոլիս եկած էր պարզապէս մօտը եղող ռուբլիները (զոր 400 հնչիւն անգլիականի վերածեր էր) եւ ադամանդները ձգելու իր սիրածին քով: Մ. Հալիմի գործէն ետք փոխանակ Պերլին երթալու, վերադարձաւ նշանածին մօտ՝ Պոլիս, եւ անկէ ալ Ամերիկա անցաւ: Երկու տարուան մէջ տեղւոյն եւ անոր լեզուին անձանօթ մարդը Միլիոնէր կը դառնայ: 40-50 հազար արժող տուն կ'ունենայ, 3-4000 արժող ինքնաշարժի կը տիրանայ: Մինչ իր հաշուեցոյցը, իրեն վստահուած գումարներու եւ գոհարեղէններու դիմաց – կը մնայ անձանօթ ու անվաւեր: Կրնա՞յ ժխտել: Թող ցոյց տայ վաւերագիր մը, ինչպէս ես ըրի եւ ստացայ Վ. Նաւասարդեանէն, ինձի վստահուած գումարներուն փոխան, իմ վրայ մնացող 30.000 լիրը վերադարձընելով Կ. Կ.ի ներկայացուցիչին:

Ամերիկա այցելութեանս տեսայ իր տունը եւ կառքը: Կառատունին դռները ելեկտրականութեամբ կը բացուէին:

Բնականաբար պատասխանատուն տեղւոյն կեդրոնական կոմիտէն էր, որ փոխանակ հաշիւ ուզելու՝ տարուած էր շարլաքանին հնարած պատմութիւններէն:

Ժամանակին խնդրեցի պատկան Վերին Մարմինէն որ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»ի մէջ մէկ քանի սիւնակներ տրամադրեն ինծի որպէսզի դիմակազերծ ընեմ Ա. Շ.ին առասպելները: Զբարեհաճեցան ընթացք տալ: Գուցէ հաշուեցին որ նման յերիւրանքներ պէտք են ժողովուրդին երեւակայութիւնը յուզելու եւ ... գրպանը պարպելու համար: Փոխանակ խնդրանքիս գոհացում տալու պատասխանեցին, թէ լաւ կ'ընեմ գրի առնելով յուշերս որոնք կրնային պահուիլ «արխիւի մէջ»: Գրեցի իրենց. «Եթէ Զաւարեանը եւ Ռոստոմը ողջ ըլլային ձեր բոլորին ալ ականջներէն բռնելով դուրս կը նետէին»:

Վերջերս այս մասին պատմեցի կարեւոր անձնաւորութեան մը որ ըսաւ, թէ Արշաւիրի - որ հիմա Կ. Կ.ի անդամ ալ եղած է - յուշագիրքը լաւ սպառում ունի: Է՛հ, ի՞նչ գիտնան խեղճ շարքայիները թէ իրենց «հերոս»ը պարզապէս ձեռնաստունն էր Մերձանօֆին, որուն ապտակները միայն զինք զգաստութեան բերին, ստիպեցին որ գիտակցի իր պարտականութեան փոխանակ սայթաքելու եւ կանանց ու աղջիկներու ետեւէն վազելու: Ի՞նչ գիտնային որ Արշաւիր, զինք Պոլիս զրկելու սպառնալիքիս առջեւ, ծնկաչոք խնդրեց որ խնայեմ, ներող ըլլամ իր անբարոյ ընթացքներուն հանդէպ եւ խոստացաւ շարժիլ պատուէրներուս համաձայն:

Ինչ որ կը գրէ իր յուշերուն մէջ, գրեթէ ամբողջութեամբ սուտ են: Տարեցոյցի մը մէջ մէկը կը գրէր, թէ իբր թէ իմ մասիս լաւ չէր խօսեր Արշաւիր: Չեմ զարմանար: Մերձանօֆը անշուշտ թէ պիտի չ'կլկեր իր նետածները, եւ պիտի զրպարտուէր մեծամիտ երեխային կողմէ:

Երկու կուսակցական դէմքեր ելեր գովք կը հիւսեն Արշաւիրին: Անոնցմէ առաջինը Կ. Սասունին է, որ աւելի լաւ կընէ եթէ մաքրէ նախ իր կեղտը, եւ յետոյ միայն ուրիշը գնահատելու, գովելու պարտականութիւն ստանձնէ: Երկրորդը՝ Ս. Վրացեան, որ ելեր երազային բաներ կը գրէ առանց մօտէն տեղեակ ըլլալու անձին ու անոր գործունէութեան:

Ուրիշին ի նպաստ վկայելէ, այլոց մրտա երեսները ճերմկցնել փորձելէ առաջ, լաւ պիտի ըլլար որ Սասունին հաշիւ տար իր դէմ եղող ամբաստանութեանց շուրջ: Թող պատասխանէր, թէ ի՞նչ ըրած է Կուսակցութեան կողմէ իրեն տրուած ոսկեդրամները:

Ժամանակին Ռոստոմը, Տոքթ. Պօղոսեանը եւ Մուրատը էրզրումի մէջ դոյացուցեր էին Փոնտ մը: Այն թուրքերը կամ Քիւրտերը, որոնք մէկ հայ կը բերէին Բասէնի սահմանը եւ շրջանի հայ պատասխանատուներուն կը յանձնէին, փոխարէն կը ստանային 1 ոսկի՝ մէկ ոսկի մէկ հայու փոխան:

Դատավարութեան ժամանակ Սասունին չկրցաւ համոզիչ պատասխան մը տալ երբ ըսուեցաւ իրեն, թէ ի՞նչ ըրած է մօտը գտնուող ոսկեդրամները:

Որպէս թէ, խորհելով որ ճամբու վրայ անակնկալի կրնան գալ եւ կողոպտուիլ պատահական թուրքերէ եւ Քիւրտերէ, այդ կարեւոր գումարը թաղած են տեղ մը:

Դատական կազմին մէջ ես ալ կայի: Վայրը ուր որպէս թէ թաղուած էր գումարը, թշնամիներու տիրապետութեան ներքեւ էր: Ուստի կարելի չէր մարդ զրկել եւ ստուգել ըսուածին ճիշդ ըլլալը: Այդ խնդիրն ալ այդպէս առկախ մնաց, իսկ տխրահռչակ հերոսը այդ խնդրէն ետք Նախարար եղաւ, Փրկութեան Կոմիտէի անդամ Ս. Վրացեանի հետ ... ի վերջոյ քայքայելու համար Հանրապետութիւնը եւ քայքայելով կազմակերպութիւնը իրենց հետ:

Ես որոշեցի իմ յուշերս հրապարակ հանել առանձին միջոցներով, առանց դիմելու Դաշնակցութեան լրագիրներուն, պարզապէս որպէսզի ճշմարտութիւնը, անսեթեւեթ ու անխարդախ վիճակով, փոխանցեմ ասպագայ պատմաբաններուն: Թող իմանան ճշմարտութիւնը Դաշնակցութեան 80 տարուան գործունէութեան գլխաւոր շրջաններուն մասին: Ինչ գրեց եւ խօսեցաւ այս Կուսակցութիւնը, իր դեկավարները, ազատագրական պայքարի ճամբուն վրայ, ինչ գործեց եւ ուր հասան անոնք շուրջ մէկ դար ետք:

Ուրիշներ հարստութիւն դիզեցին շնորհիւ Կուսակցութեան: Ես տուի ունեցածիս լաւագոյնը՝ կեանք, արիւն, երիտասարդութիւն:

Եկաւ ժամանակ ուր կուսակցական շրջանակը, մըթնոլորտը անշնչելի եղաւ ինձի համար: Հոն, տեղ մնացեր

էր շահամուլ, անձնասէր ու բախտախնդիր մարդոց համար: Հետեւցուցի որ ինձի համար տեղ չէր մնացած այդ մարդոց մէջ:

Իաշնակցութենէն դուրս եկայ խիղճս մաքուր, ճակատս բաց եւ առանց մեղանշած ըլլալու յեղափոխականի կոչումիս, բարոյական սկզբունքներուս:

Սայիտ Հալիմի հաշուեյարդարը եղաւ վերջին գործըս: Ասկէ ետք քաշուեցայ Կուսակցութենէն եւ մտայ գործարան մը ապրուստս հոգալու: Ժամական 3 1/2 Փրանք կը ստանայի: Գործս ծանր էր, ընտանիքի, զանոնք կերակրելու, անոնց ուսումը հոգալու պարտքը կը նեղէր զիս: Տարիներու զոհաբերութենէ ետք երկու չոր ձեռքեր կը մնային ինձի, երբ ուրիշներ...

Որոշեցի ժամագործութիւն սորվիլ: Կարճ ժամանակի մէջ կրցի որոշ վարպետութեան տիրանալ: Իմ կողմանէ որոշ վճարում մըն ալ ըրի: Շնորհիւ կամքիս, համարձակութեանս, կրցի խնայել 5000 Փրանք: Բացի խանութ մը եւ ապրեցայ օրը օրին, առանց բեռ ըլլալու մէկուն, առանց ակնկալելու ոեւէ մէկէն: Այսքանը՝ անձնական կեանքիս շուրջ:

ԴԺԳՈՂՈՒԹԻՒՆ ՊԻՒՌՈՅԻՆ ԴԵՄ ՇԱԽԱՐՇ ԵՒ ՄԱՐՏԿՈՑԱԿԱՆՆԵՐԸ

Կուսակցութեանն քաջուելէս ետք, Շաւարշ յաճախ կայցելէր զիս, գալով խանութս: Կը գանգատէր Կուսակցութեան վերին մարմիններու գործունէութեան շուրջ: Կը մեղադրէր առանձին ընկերներ որոնք կամայական վերաբերում ունին, մենատիրութիւն կը փորձեն եւ կազմակերպութիւնը անձնական չահերու կը ծառայեցնեն:

Օրէն մէկն ալ եկաւ առաջարկելու որ Մարտկոցական շարժման պարագլուխ դառնամ, գլխաւորեմ Պիւրոյի վնասակար գործունէութեան դէմ սկսած շարժումը: Մերժեցի: Թելադրեցի իրեն.

– Շաւարշ, զնայ տեղդ եւ հանգիստ ըրէ. յայտնէ ընկերներուդ որ նոյն կերպով շարժին: Այս ձեւով դուք չէք յաջողիր տապալել Պիւրոն, որուն արմատները տարածուած են ամէն կողմ եւ կ'երթան շատ հեռուները: Մտնաւանդ պայքարի այդ մեթոտով կարելի չէր սարսել Պիւրոյի մենատէրերը:

Յիշեցի Կովկասի երիտասարդ Դաշնակցականներու ըմբոստութիւնը, 1907 թուին, նախագծի հարցը, որուն շուրջ փոթորիկ բարձրացաւ եւ որուն գլուխն անցած էր Աթաբէկեանը: Մա մեծ պատրաստութիւն ունեցող, քանի մը բարձրագոյն վկայականներու տէր բժիշկ էր, միաժամ մանակ՝ փաստաբան, ընկերաբան եւ քիմիագէտ: Շատ անգամ Վարանդեանն ու Պաժակը կը վարանէին իրեն հետ վիճաբանութեան մտնելու: Այս մարդն անգամ չկրցաւ գլուխ ելլել, հակառակ որ բոլոր երիտասարդ ու մտաւորական զանգուածը իրեն միացած էր:

Եւ հետեւցուցի.

- Դուք եւ քեզ նման հազար հատ Շաւարշ ու Նաթալի չէք կրնար յաջողիլ:

Անգամի մը համար զիս մտիկ ըրաւ ու չմիացաւ ընդդիմադիր շարժումին որ, կանխաւ գիտէի, թէ պիտի չկրնար դրական արդիւնքի հասնիլ:

Մարտկոցականները զինք դաւաճան կոչեցին: Շատ չանցած իրենք ալ վտարուեցան Կուսակցութենէն: Շաւարշը վրիպեցաւ այդ մահացու հարուածէն: Շատ գոհ մնաց: Իր մէջ կը խօսէր, վերջապէս, պատեհապաշտը:

Մտերմիկ զրոյցի մը ընթացքին ըսաւ.

- Մեզմէ միայն երեք հոգի յաջողեցան դիրք չինել արտասահմանի մէջ:

Կ'ականարկէր, նաեւ, իրեն:

- Անշուշտ շնորհիւ Դաշնակցութեան դրօշ պարզելնուդ եւ զայն շահագործելնուդ - վրայ տուի:

Ցնցուեցաւ, խորապէս ազդուեցաւ, բայց չպատասխանեց:

«ՊԱՐԱԳԼՈՒԽ» ՇԱԻԱՐՇԸ ԿՐՑԱԻ «ԴԻՐՔ ՇԻՆԵԼ»

Շաւարշին երկրորդ անկումը սկսաւ այն օրէն, երբ «ՅԱՌԱՋ» թերթը հրատարակեց իբր իր սեփականութիւնը եւ շահագործելով Դաշնակցութիւնը:

Ընկերներ, զանազան առիթներով, աշխատեցան որ «ՅԱՌԱՋ»ը Դաշնակցութեան սեփականութիւնը դառնայ: Անկարելի եղաւ: Վասնզի մեր տղաքը վճռակամութիւն չունէին: Շաւարշն ալ քիչ ճարպիկ չէր, մանաւանդ որ իր ետին կանգնած կը մնար թունաւոր օձը՝ Սօսին՝ իր կիներ, որ բացարձակապէս հակադաշնակցական էր: Թէեւ, առ երես, կը գովէր կազմակերպութիւնը, անշուշտ միշտ աչքի առաջ ունենալով իր եւ ամուսնոյն անձնական շահերը:

Եղած եմ իրենց տունը եւ ականջալուր այր-կին վէճերուն, որոնք սաստիկ կըլլային երբեմն: Սօսին հակակուսակցական տեսակէտ կը պաշտպանէր: Շաւարշ կը ձեւացնէր որ համակարծիք չէ կնոջ ըսածներուն: Սակայն, յաջորդ օր, ժողովի ընթացքին կը կրկնէր կնոջը արտառոց մտքերը, բայց այնպիսի ճկունութեամբ, որ կարենայ դիմափոխ ըլլալ յաջորդ վայրկեանին:

Ենորհիւ բազում էնթրիկներուն, Շաւարշ կրցաւ իրեն սեփականութիւնը պահել «ՅԱՌԱՋ»ը, որ Դաշնակցութիւնը շահագործելու միջոց կը մնայ մինչեւ այսօր:

Օրին մէկը ըսաւ ինձի.

– Իբր աշխատակից բերել պիտի տամ Կարօ Ղազարոսեանը: Ի՞նչ կ'ըսես:

– Շատ աղէկ կ'ընես, շատ ընդունակ տղայ է, մանաւանդ լաւ հոետոր, կուսակցական կազմակերպչական մարզի մէջ ալ կ'ընայ օգտակար ըլլալ – քաջալերեցի զինք:

Իրապէս ալ Կարոն հրաւիրուեցաւ: Եկաւ երկու ամիս ետք: Կարճ ժամանակին ցոյց տուաւ իր ընդունակութիւնը եւ արդարացուց ինքզինք: Շաւարշի բացակայութեան ինք խմբագրեց Թերթը, համով-հոտով խմբագրականներ գրեց: Աշխատակցեցաւ նաեւ ուրիշ հանդէսներու: Ինքզինք դրսեւորեց նաեւ լաւ բանախօս:

Քիչ ժամանակ ետք բերել տուաւ կիներն ու տղան, վստահ ըլլալով որ Շաւարշին տուած գործը տեւական է եւ ապահով: Սակայն իր հաշիւները չարդարացան, որուն համար ինք մեղք չունէր բնականաբար:

Արդարեւ, հաղիւ մատի վրայ համրուող շաբաթներ անցեր էին, երբ Կարոն եկաւ մօտս չափազանց յուզուած: Գանդատեցաւ որ Շաւարշի վերաբերումը, որ սկիզբը բարեկամական եւ մտերմական էր, հիմա դարձած է ժխտական: Առիթ չի փախցնէր իր հետ վիճելու կամ զինք նախատելու:

Յաջորդ օր եկաւ Շաւարշը, որ իր հերթին դանդաւորեցաւ Կարոյին դէմ ըսելով, որ շատ շոտյլ է, 4-5 ձեռք հագուստ կարել տալու ելած է:

Պատասխանեցի իրեն, թէ իր ինչ գործն է զբաղիլ Կարոյին կարել տալ ուզած հագուստներով: Մարդը ազատ է իր ունեցածը, շահածը ծախսելու: Ինք իր պարտաւորութիւնները ունի, Կարոն՝ իրը, եւ այնքան ատեն որ Թերացած չէ իր պարտականութեանց մէջ, ենթակային անձնական կարգադրութիւններուն համար ուրիշը մտահոգուելու պէտք չունի, ոչ ալ պէտք է Թոյլատրէ ինքզինքին նման միջամտութիւն:

Այսպէս Թելադրեցի Շաւարշին, սակայն լաւ գիտնալով, որ «չան գլուխը ուրիշ տեղ» Թաղուած էր: Նախանձի ու եսամոլութեան կիրքը սկսեւ էր կրծել Շաւարշի հոգին: Երկար չտեւեց վիճակը: Կարոն արձակուեցաւ

պաշտօնէն: Շաւարշին «հաց»ը իր ձեռքէն առնող չկար
 այլեւս...: Թերթը դարձած էր հաւատարիմ «կլթան կով»: Այն
 աշխատակիցները, որ նիւթական գոնէ դոյզն վարձա-
 տրութիւն կը պահանջէին – տեսնելով մամուլին Ֆինան-
 սական լաւ վիճակը –, չուտով լուրթեան կը դատապար-
 տուէին: Թերթը կը փակուէր իրենց առջեւ: Աւելին՝ ըլլա-
 լով անկարողի եւ ապիկարի... տխուրօտով կը վարձատր-
 ուէին: Իսկ անոնք որ հլու-հնազանդ կ'աշխատակցէին ա-
 ռանց նուազագոյն նիւթական ակնկալութեան, կը յար-
 գուէին վերին աստիճան, գլխու վրայ տեղ ունէին:

ՊԻՒՐՈՆ Բ. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

Վրայ հասաւ Բ. Աշխարհամարտը: 1939-ի սեմին էինք: Ամէն ոք ջղագրգիւ վիճակի մատնուած էր: Նոյն հոգեվիճակը համակեր էր մեզ:

Գերմանները սկսան իրենց յարձակումներուն: Ամենուրեք կը տանէին դիւրին յաղթանակներ: Ճակատ չէր մնար իրենց առջեւ: Թոյլ ընդդիմութիւններէ ետք կը ձեղքուէին ճակատները:

Հերթը եկաւ Ֆրանսային, որ միւսներուն բախտին արժանացաւ, մանաւանդ գերմանասէր ղեկավարներուն եւ տիրող մեծամտութեան պատճառով:

Գերմանները շրջանցեր էին նշանաւոր եւ անառիկ նկատուած «Մաժինօ»ն: Սակայն դեռ չէին գրաւած Ֆրանսայի սիրտը՝ Փարիզը:

Այդ օրերուն հրաւէր մը կը ստանամ Շաւարշէն: Ուրիշներու կարգին զիս ալ իր բնակարանը կանչած է: Զրմեթեցի, եղայ իր տունը, որոշուած ժամուն:

Օրուան նիւթը ընդհանուր պատերազմն էր, բնականաբար: Ամէն ոք իր կարծիքը կը յայտնէր պատերազմի բախտին շուրջ: Կռուող կողմերուն ներկայացուցած ուժերուն բաղդատականը կ'ընէին, եւ ամէն ոք կը պնդէր իր համոզումին վրայ: Ասոնց կարգին էր Շաւարշը որ, ինչպէս կը թոյլատրէր իր ... բանգէտի եւ ռազմավարի տաղանդը՝ սկսաւ մեծ-մեծ նետել: Ըստ իրեն, Նացիները պիտի կրնային երեք ամիսէն աւարտել պատերազմը, ծունկ չոքել տալով, ուրիշներու կարգին, Անգլիոյ եւ Մ. Նահանգներուն:

Զկրցի համբերել:

- Շատ առջ կերթաս, - ըսի -, Գերմանիան այս պատերազմը չի կրնար շահիլ: Ունեցածները ժամանակա-

ւոր յաջողութիւններ են:

- Դուն ի՞նչ գիտես - դիմադարձեց Շաւարշը, արհամարհոտ -, ես օրական 50 թերթ կը կարդամ, քուկին կարդացած երկու լրագրին դիմաց: Հիմա ալ ելեր անհեթեթ ու երեւակայական բաներ կը խօսիս:

Հակազդեցութիւնը այնքան կոպիտ ու վիրաւորական էր, որ ներկայ հիւրերն անգամ զարմացան եւ իրենց վրդովումը յայտնեցին երկարատեւ լռութեամբ:

Բայց ես չէի կրնար աւելի համբերել: Վերարկուս առի եւ դուրս նետուեցայ տունէն, անգամ մըն ալ հոն ոտք չդնելու պայմանով:

ՓԱՐԻՁԻ ԱՆԿՈՒՄԷՆ ԵՏՔ...

Եկան Գերմանացիները: Ֆրանսական բոլոր թերթերուն կարգին փակուեցաւ նաեւ «ՅԱՍՒԱ»-ը: Սակայն տեսնելու էր Շաւարշի յուզումն ու գրեթէ խելակորոյս վիճակը: Գլուխը հազար քարի կը զարնէր թերթը վերահրատարակելու միջոց մը կարենալ գտնելու համար: Յարաբերութիւններս թէեւ լաւ չէին իր հետ, բայց յանուն հաւաքականութեան մը շահերու ապահովութեան ընդդիմացայ «ամէն գնով» թերթ հրատարակելու իր պատրաստակամութեան: Պնդեցի որ պէտք չէ հրատարակուի թերթը այդ պայմաններու մէջ: Ատիկա թշնամիին հետ մեղսակցութիւն կրնայ թարգմանուիլ: Բայց եկուր խօսք հասկցուր Շաւարշին եթէ կրնաս: Մարդը իր շահով մտահոգ էր միայն: Չինք կը հետաքրքրէր նիւթական վաստակը: Ելաւ մինչեւ Մարսէյ գնաց որ հոն վերահրատարակէ թերթը, կրկին ձախողեցաւ: Ահագին դրամ հանգանակեր է վիճակը տկար ու անյուսալի ներկայացնելով: Լացեր է մինչեւ իսկ խօսակիցներուն գուլթը շարժելու եւ հաւատացնելու որ ծախսելիք դրամ չունի: Չնայած որ իր հասցէին ֆոլիներ կը հասնէին որպէսզի կարիքաւոր ընկերներու տրուի: Կը սեփականացնէր գանոնք, իսկապէս դրժբախտ վիճակի մէջ եղողներու վիճակին ծանրութիւնը կրկնապատկելով:

Գրուման Ժամանակ հրատարակուած Ֆրանսական թերթերու տնօրէնները ձերբակալուեցան գերմանական

պարտութենէն յետոյ: Երկար ժամանակ մնացին բանտերու մէջ: Ոմանք նոյն իսկ ծանր պատիժներ կրեցին, իրենց կեանքը տուին մահասիւնին առջեւ, յաճախ գաղափարի մը հաւատքով:

Պարզ էր, որ Շաւարշ պիտի գտնուէր այս ... բախտաւորներու շարքին: Թերթ հրատարակելու պարագային պիտի ստիպուէր Նացիներու քաղաքականութիւնը արգարացնել ու պաշտպանել, անոնց նախասիրած երգը նուագել, ինչ որ պիտի չհանդուրժուէր գերմանական պարտութենէն ետք, եւ իբր գրաման իշխանութեանց հետ գործակցող պիտի ստանար վարձատրութեան իր բաժինը...:

Շաւարշ հաւանաբար ուշ անդրադարձաւ թէ ինչպիսի աղիտաբեր անխոհեմութենէ մը ետ կեցուցած եմ զինք, անխոհեմութիւն՝ որ կրնար իր կեանքը արժել:

Օրին մէկը Շաւարշ երկտող մը զրկած էր ինծի խնդրելով որ իրենց տունը երթամ:

- Գրիգոր, եկուր մեր տունը, քու սիրած Ընտանիքիդ (Դաշնակցութեան) մասին ըսելիքներ ունիմ, որոնցմէ դուն ալ կ'օգտուիս - կը թախանձէր գրեթէ:

Նամակին պատասխանեցի ըսելով, որ կը մերժէի իրենց տունը գալ: Եթէ շատ կարեւոր էր ըսելիքը՝ զայն իմանալու համար տեղ չէր պակսեր: Առաջարկեցի վայր մը եւ աւելցուցի, որ համաձայն գտնուելու պարագային կրնայ հոն տեսնել զիս որոշուած պահուն:

Բնական է, Թանգարանին հասցէն տուած էի: Բայց Շաւարշ հոն չեկաւ: Հասկցաւ, թէ կրկին հարուած մը պիտի իջնէ գլխուն: Իր մէջ կը կրէր բնազդը անհաճոյ վիճակներէ կարենալ խուսափելու: Ըսենք՝ տեսակ մը հոտառութիւն, որ զինք վերապահ կը դարձնէր անստոյգին ու կասկածելիին առջեւ: Բնածին ընդունակութիւն մը որ իր նկարագրին հիմնաքարը դարձեր էր...:

ՈՐՔԱՆ ԳԵՐՄԱՆԱՍԵՐ, ԱՅՆՔԱՆ ՍՈՎԵՏԱՏԵԱԾ

Շաւարշ ինքզինք կը կարծէր ամենագէտ, եւ չէր քաշուեր իր մեծամտութիւնը հրապարակաւ, խմբագրականներով յայտնելու: Զինք լսողն ու կարգացողը այն տրպաւորութիւնը կ'ունենային, որ միակ հայագէտ-քաղաքագէտին դիմաց կը գտնուին: Որքան մեծամիտ, այդքան արհամարհոտ էր ուրիշին հանդէպ: Ինքն, իր աչքին, աշխարհի լաւագոյն բարեմասնութիւններով, ձիրքերով օտտուած մարդն էր, որուն պէտք է յարգէին ու հետեւէին բոլորը: Իսկական հոգեկան հիւանդ մը:

Տարօրինակ խորշանք ու այլամերժութիւն ունէր իրեն հաճելի չթուող ամէն բանի հանդէպ: Նկարագրի այս գիծին կարելի էր հանդիպիլ որքան անձնական, նոյնքան հաւաքական կեանքի մէջ:

Շատ բնորոշ էր բռնած յարձակողական, գրեթէ ատելալառ թշնամութիւն հանդէպ Հայաստանի ներկայ կառավարութեան:

Բոլոր խմբագրականները ուղղուած էին ներկայ Հայ Պետականութեան, նպատակ ունենալով անոր վարկաբեկումն ու Սփիւռքի հայութեան մէջ կասկած, վերապահութիւն ու խորշանք առաջացնելը:

Ի՞նչ կարելի է կարդալ անոնց մէջ — տարին, կոտորեցին, ջարդեցին, եւ անդուլ ու անհամար հայհոյանք: Բայց որո՞ւ դէմ եւ ո՞ւր հասնելու համար: Ո՞վ կը հաւատայ փշածներուդ երբ իրականութիւնը մէջտեղն է եւ նրկարագրուածին հակառակը կը փաստէ:

Պէտք է հարցնել Շաւարշին, թէ ի՞նչ շահեցաւ տաս-

նամեակներ ամբողջ հայհոյելով Հայաստանի դէմ, զըրպարտելով անոր ներկայ Կառավարութիւնը:

Մարդը կը կարծէր որ իր թուղթէ նիզակներով պետութիւն պիտի տապալէ, վարչակարգ պիտի փոխէ:

Տոն Քիչօթը չէր ուզեր տեսնել անգամ որ այսօրուան Եւրոպան, Ամերիկան ալ մէջը ըլլալով կը դողան պատերազմելու: Միշտ զգոյշ են իմ. Միութեան հետ որուն մէկ անդամն է իմ. Հայաստանը: Մեծ տէրութիւններ իսկ համոզուած են որ զէնքով եւ սպառնալիքով բան չի փոխուիր: Բայց Շաւարշը կրնար, ի վիճակի էր ըսելու իր թերթով բան մը, որուն առջեւ իրենց անգորութիւնը կ'ընդունին հզօր տէրութիւնները իրենց բանակներով:

Ընթերցողներն ալ զգուեցան կարգալէ աքսորի ու գնդակահարութեան մասին: Ո՞վ չի գիտեր որ պատմական յեղաշրջումներու, յեղափոխութիւններու, ընկերային հակամարտութիւններու պարագային արիւնահեղութիւնները անխուսափելի կ'ըլլան: Բոլոր յեղափոխական պատմութեանց մէջ կը նշուին հարիւր հազարաւոր զոհեր երկու պայքարող կողմերէն: Այն որ զօրաւոր է, գործին գլուխը կ'անցնի: Պարտուողը կը սկսի դիմացինը վար զարնել, նսեմացնելու աշխատիլ, վերագրել եղած ու չեղած բաներ...

Իրականութիւնը այն է, որ Շաւարշին Պաւստա Խալիպ խմբագրականներով ներկայացուածին հակառակն է Հայաստանի պատկերը: Իր խելապատիկէն նետուած մըտքերո՞վ պիտի առաջնորդուի ժողովուրդը: Եկուր զուսպ, շրջահայեաց ու պարկեշտ ըլլալ սորվեցուր Իմաստունին, եթէ կրնաս:

Սա գրած խմբագրականներն ալ գոնէ բանի մը նրմանէին կամ, առնուազն, զիրար չհակասէին: Գոնէ բաւարարուէր գրելով բաներու մասին, որոնց քիչ թէ շատ խելքը կը հասնի: Այսօր բան մը կ'ըսէ, շաբաթ մը ետք գրուածով նախկինը կը հերքէ:

Յատկանշական էր 20 Մարտ 1953-ի խմբագրականը, որուն մէջ ելեր է քաղաքագիտութեան մասին դաս տալու, եւ առանց խպնելու «Դեռ կը խօսինք այս նիւթին մասին» ըսելով ալ դիմացիները կը կշտամբէ: Քիչ է ուսել՝ Ծօ, դուն ո՞վ, քաղաքագիտութեան մասին խօսողը ո՞վ: Կատարեալ բոպիկ մարդ: Քաղաքականութեան մասին խօսելու, անոր շուրջ պատգամ ու պատուէր տալու

Համար մարդիկ Համալսարան կ'աւարտեն, սքամ կ'անցրեն են: Մինչդեռ այս Համբակ, նորընծան ինքզինքին կը թոյլատրէ աշխարհի քաղաքագէտներուն դաս տալու, անոնց սխալները բռնելու, երբեմն ալ ... Գրիգորը յիշելով իր մաղձը անոր վրայ թափելու:

Ինքզինքին այսքան ազատութիւններ ու հեղինակութիւն թոյլատրող կամ տուող մարդէն անշուշտ կարելի է յուսալ աժան գնահատութիւն եւ անկոչ դատաւորի դեր: Բայց միշտ ուրիշները դատելու եւ ... սխալը երեսնուն զարնելով զանոնք մեղադրելու համար:

ՈՐՈՒՆՔ ԵՒ ԻՆՉՈՒՒՄ ՊԱՌԱԿՏԵՑԻՆ Հ.Մ.Ը.Մ.Ը

Քիչ մըն ալ պիտի խօսիմ իր քաջագործութեանց մէկ ուրիշ մարդին շուրջ:

Հայ Մարմնամարզական Ընդհ. Միութեան շրջանակէն ներս, պառակտողական ու բարոյալքիչ աշխատանքով նշանաւոր դարձածներէն մէկը հանդիսացաւ Շաւարշը:

Ինք եւ իր նմանները կտոր-կտոր ըրին այս գեղեցիկ Միութիւնը: Որովհետեւ այդպէս ուզած եւ հրահանգած էր Դաշնակցութեան վերին Մարմինը, որուն նպատակն էր շահագործել այս կազմակերպութիւնը:

Բուն պառակտումին հեղինակը Ռուբէնը եղաւ, իսկ քանդումի ծրագրին գործադրողները՝ քանի մը ապիկարներ:

Կը խոստովանիմ, որ ուշ արթնցայ: Երբ Ռուբէնը ինձմէ խնդրեց Հ. Մ. Ը. Մ. ի անցեալի մասին տոքիւմաններ, ծրագիր-կանոնագիր, իմ անձնական յուշերուս ամփոփումը՝ նկարներով եւ Մարմնամարզաթերթին հաւաքածոն ալ միասին վերցնելով տարի եւ իրեն յանձնեցի: Սակայն, ժամանակ մը ետք, մանաւանդ երբ անդրադարձայ շարունակուող նենգութեան, պահանջեցի որ վերադարձնեն ինչ որ յանձնած էի իրենց: Մարդիկ մերժեցին: Անկարելի եղաւ ետ առնելը: Պնդումիս վրայ ըսաւ. «Եզիպտոս զրկեցի: Կը գրեմ որ վերադարձնեն»: Այդպէս ալ գնաց ու ... կորսուեցաւ:

Հ. Մ. Ը. Մ. ԳՈՐԾԻՔ Խ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԵՄ ՊԱՅՔԱՐԻ

Ինչո՞ւ պառակտուեցաւ Հ. Մ. Ը. Մ.ը:

Գիտէի, որ Դաշնակցութիւնը պէտք ունէր երիտասարդական զանգուածային ուժերու, որպէսզի իր հետեւորդներուն եւ կոյր ենթարկուողներուն թիւը աւելցնէ: Ուրիշ մտահոգութիւն էր կազմակերպութեան գոյութեան պահպանումը, որ հնարաւոր կ'ըլլար նոր, բարձրացող սերունդներու ներգրաւումով: Սակայն քանզեւ կազմակերպութիւն մը շինելու համար միւսը՝ այս մէկին խելք հասցնելը անհնարին բան էր:

Բայց Պիւրոյի մարդիկը յաջողեցան գործել այս ոճիւրը, վասնզի մամուլ եւ դրամ ունէին: Կաշառեցին շատ մը երիտասարդներ: Գուրգէն Մեծատուրեանը ձեռք անցուցին որ դաւաճանեց սկառուտական սկզբունքին, գործիք դառնալով Դաշնակցութեան Վերին Մարմնին ձեռքը: Եւ ահա, այստեղէն սկսաւ բաժանումները: Պատճառ բռնեցին Հ. Մ. Բ. Մ. ի 1918-էն ի վեր ընդունած նշանաբանը - ԱԶԳ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԻՓ:

Այն օրերուն երբ Հ. Մ. Բ. Մ. վերոյիշեալ նշանաբանը ընդունեց, Հայաստանի մէջ ոչ Պոլշեւիզմ կար եւ ոչ ալ Դաշնակցական Կառավարութիւն: Կազմակերպութիւնը հիմնողներուն մէջ միայն ես Դաշնակցական էի: Ես ալ առաջին առթիւ յայտարարեցի վարչական ժողովին մէջ, թէ ըլլալով հանդերձ Դաշնակցութիւն Կուսակցութեան անդամ, բոլորովին հակառակ եմ այս գործին (Հ. Մ. Բ. Մ. ի կազմութեան) կուսակցական գոյն արուելուն, վասնզի մարմնակրթութիւնը միջազգային է, ինչպէս գերարուեստը:

Բոլորն ալ համաձայն էին ինձ հետ:

Հ. Մ. Բ. Մ. ին համար վարչաձեւը նշանակութիւն չունէր: Ընդունած էր նշանաբան մը, կը մնար հաւատարիմ անոր առանց հաշուի առնելու ներկայ Հայաստանի մէջ տիրող վարչաձեւը, Պետութեան դրօշին գոյնը: Նպատակը ծառայել էր Ազգին ու Հայրենիքին, որոնք կը մընային, մնացած են եւ, անկասկած, պիտի գոյատեւեն ինչ ալ ըլլան հայրենի պետութեան վարչաձեւն ու դրօշին գոյնը: Կարելորը այս անխուսափելիութիւնն էր:

Վարչաձեւերն ու դրօշները կրնան փոխուիլ, բայց կը մնայ Ազգը, Հայրենիքը:

Դաշնակցութեան Վերին Մարմինը եւ իր գործակատարները ուրացան այս սկզբունքը, եւ ստիպեցին որ Հ. Մ. Բ. Մ. եւս լքէ իր նշանաբանը, դաւաճանէ անոր: Սկը-

սաւ զօրաւոր պայքար մը: Պիւրոն իր տրամադրութեան ներքեւ ունեցած բոլոր միջոցներով սկսաւ ճնշել ու հալածել Հ. Մ. Ը. Մ. ի այն ղեկավարներուն եւ անդամներուն, որոնք կը մերժէին կոլսակցական շապիկ հագնիլ: Պայքարը բուռն եղաւ: Հաւատարիմ Հ. Մ. Ը. Մ. ականները չընկրկեցան սպառնալիքներու առջեւ: Եւ սակայն, միջոցներու անբաւարարութիւնը, մեծ գումարներու չգոյութիւնը պատճառ եղաւ, որ Ֆրանսայի 2500 Հ. Մ. Ը. Մ. ական մարզիկները անդամալուծուին եւ տակաւ տարտըղնուին:

Եղածը իսկական պլօֆիւս էր Հ. Մ. Ը. Մ. ի դէմ: Նոյն իսկ վճարովի ծանուցումները չէին հրատարակեր Դաշնակցութեան մամուլին մէջ, Շաւարշը կը գտնուէր Հ. Մ. Ը. Մ. ի դէմ խաչակրութեան սկսած Պիւրոյին կողքին: Մինչդեռ, ատեն մը առաջ, եկած էր խնդրելու որ ազատամիտ Դաշնակցականներու կողմէ նոյն Պիւրոյին դէմ սկսուած պայքարը դաւաւորեմ:

Կը յիշեմ որ օրին մէկը, Շաւարշին գացի եւ առաջարկեցի որ թերթին մէջ լոյս ընծայէ Հ. Մ. Ը. Մ. ի մէկ յայտարարութիւնը՝ վճարումի փոխան: Խուսափեցաւ, եւ կրկին անգամ իր թուլամորթութիւնը հաստատել տալով ըսաւ. «Գացէ՛ք Տիրուհիս տեսէ՛ք»: Ան ալ, իր հերթին, կոնակ դարձուցած է ըսելով իրեն ներկայացողներուն. «Գացէ՛ք Շաւարշը տեսէ՛ք»: Ի վերջոյ Ս. Տէր Թովմասեանը միջնորդի դեր կը ստանձնէ երթեւեկելով մէկուն եւ միւսին միջեւ: Բայց մենք գործ ունէինք Պիւրոյի լարախաղացներուն հետ: Ի վերջոյ չտպուեցաւ յայտարարութիւնը եւ ձեռնարկն ալ սապոթաժի ենթարկուեցաւ:

Օր մըն ալ երեք էնսքէքթորներ եկան խանութս եւ զիս հարցաքննեցին: Առաջին հարցումը եղաւ, թէ ո՞ր գաղափարախօսութեան կը համակրիմ, ո՞ր կազմակերպութեան յարած եմ: Պարզապէս պատասխանեցի, որ ատեն մը Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ կը գտնուէի, բայց հիմա հեռացած եմ ու անձնական գործերով կը զբաղիմ:

Յետոյ իմացայ որ մօտս գալէ առաջ դացած են տանտիրոջս ու դրացիներուն մօտ եւ հարցուցած ինքնութեանս, ընկերային համոզումներուս եւ քաղաքական նախասիրութիւններուս շուրջ: Բոլորն ալ նպաստաւոր խօսած են իմ մասին:

Զիս հարցապնդումի ենթարկելու պահուն ըսին.

– Մեր ստացած տեղեկութեանց համաձայն, դուք ԻԻԿԱ-յի նախագահն էք:

– Այո, զիս նախագահ նշանակեցին հաշուի առնելով հիմնադիրի հանգամանքս – պատասխանեցի, աւելցնելով – բայց գործօն դեր չունիմ հիմա:

– Իսկ ի՞նչ է ձեր աշխարհահայեացքը, ո՞ր գաղափարին կը հետեւիք:

– Իմ միակ զբաղումը եւ նախասիրութիւնը ըսփոռն է:

– Ձեր նախագահութեան տակ եղող Կազմակերպութիւնն ալ լոկ մարզակա՞ն է:

– Այո, կրնաք հաստատել:

– Հապա ինչո՞ւ կ'ըսեն, թէ պոլշեւիկեան ուղղութիւն ունի ձեր մարզական միութիւնը:

Ակամայ ժպտեցայ: Հ. Մ. Ը. Մ. ը պատկերացուցի պոլշեւիկեան տարազի ներքեւ: Ինչե՞ր ընելու ատակ չէին այս զրպարտիչները: Բայց մարդիկ պատասխանիս կը ըսպասէին: Շուտով յարեցի, վերջ տալով տարուած վիճակիս.

– Այդ բոլորը սուտ բաներ են, յարգելի պարոններ: Անպարկեշտ մարդիկ ձեզ մոլորեցողցած են զրպարտութիւններ հիւսելով մեր Միութեան շուրջ:

– Եթէ պոլշեւիկեան ուղղութիւն չունի Ձեր կազմակերպութիւնը, ուրեմն ինչո՞ւ Հայաստան այցելութեան պիտի երթայիք – վրայ տուաւ մարդը, որ պէտք եղածէն աւելի լուսարանուած կ'երեւէր...

– Կարծեմ թէ իր Մայր Հայրենիքը այցելելը յանցանք չէ, ոչ ալ Պոլշեւիկի յատուկ բան մըն է – պատասխանեցի, քիչ մը հեզնանք ու սառնութիւն խառնելով բառերուս: Իրականութիւն է որ ծրագրած էինք 40 սկաուտներով եւ իմ ղեկավարութեամբ Հայաստան այցելել իբր դրօսաչըջիկներու խումբ: Առիթէն օգտուելով կրնայինք մրցումներ ալ ունենալ:

– Ինչո՞ւ չգացիք:

– Ինձի համար ալ մութ է այդ պարագան: Հակառակ մինչեւ իսկ անցագիր հանած ըլլալնուս, վերջին պահուն արգելքներ դրուեցան: Իբր թէ մեկնումի հրամանը ուշացեր է, կարելի չէ ժամանակին հասնիլ շոգենաւին:

Ձեմ գիտեր թէ խօսակիցներս ինչ հետեւցուցին մտքերնուն մէջ: Ի՞նչ հասկցան այս պատմութեանէն: Բայց

ինծի համար յստակ էր հարուածին ուրկէ գալը: Թող այդ ապուշներն ալ գիտնային, երանի՜ թէ, որ Գրիգորը ատանկ բաներէ չազդուիր:

Ասոր վրայ զգուանքս կրկնապատկուեցաւ այդ վատասերած մարդոց եւ զիրենք հովանաւորողներուն հանդէպ, որոնք ի՛նչ ստոր միջոցներու կը դիմէին հայ մարդուն ճշմարիտ հայրենասիրութիւնը, ազգասիրութիւնը խաթարելու: Երթներս մրմնջեցին ինքնաբերաբար.

- Վա՛յ քեզի Դաշնակցութիւն, ինչպիսի մարդոց ձեռքը մնացիր...:

«ՊՈԼՇԵՒԻԿ» ԶԵՄԱՐՏԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Մէկ կողմէ Հ. Մ. Ը. Մ. ը քայքայելու, զինք իր հիմնական առաքելութենէն շեղեցնելու աղտոտ պայքարին, իսկ միւս կողմէ Կազմակերպութիւնը շահագործելու ստոր մարզանքներու ետին՝ միշտ կը յայտնուէր Շաւարշին լարախաղացի կերպարը: Տեղ մը Հ. Մ. Ը. Մ. ին եւ անոր դեկավարութեան դէմ նիզակ ձօճողներուն – հոգ չէ թէ երկրորդական – շարքին կը գտնուէր: Ուրիշ տեղ մըն ալ Կազմակերպութեան ջերմ պաշտպան, անոր վերելքին մտահոգ, մարմնամարզի կարեւորութիւնը փրփրականատող երկերեսանիններու երգչախումբին մէջ կը յայտնուէր:

Իր դիմաշրջութիւններէն միայն մէկը վկայաբերելու համար առնենք «ՅԱՌԱՋ»-ի 7 Մայիս 1953 թուակիր համարը, որուն խմբագրականը յատկացուած է Հ. Մ. Ը. Մ. ին եւ անոր մէկ ձեռնարկի քաջալերման: Ըսուած է անոր մէջ, թէ Փարիզի Հայ Մարմնամարզական Ընդհ. Միութիւնը ժապաւինեալ տոմար կը հանէ հանգանակութիւն ընելու... եւ հարց կուտայ հանրութեան, թէ որո՞ւ սրտին չի խօսիր մարզական շարժումը ... հակառակ զանազան թիւրիմացութեանց եւ պառակտումներու առկայութեան:

Ուշադրութիւն՝ վերջին տողերուն: Այս մեծ ու գեղեցիկ Կազմակերպութիւնը պառակտելի ու քայքայումի տանելէ ետք, ելեր կոկորդիլոսի (կեղծ) արցունք կը թափէ, իբր թէ իր կեղտոտ մատը խառնուած չըլլար այդ «ցաւալի պառակտումներ»ուն մէջ:

Ամօթ այսքան խաբեբայութեան համար: Ասոր պատճառով ալ, եւ չկրնալով հանդուրժել կեղծիքը, օրին մէկը գրեցի իրեն ազդարարելով, որ խելքը գլուխը ժողովէ, եւ չստիպէ ինձի որ դարակս բանամ եւ հանեմ իր կեղտոտ ու վատահամբաւ կենցաղին պատմութիւնը կազմող թրդ-

Թածրարը: Ըսի նաեւ, թէ պիտի չյանձնեմ իրեն յուշերուս ձեռագիրները: Ինձմէ կը խնդրէր զանոնք խոստանալով որ թերթին մէջ պիտի հրատարակէ յուշերս: Նպատակը ուրիշ էր, այս մէկը գիտէի: Նախ կ'ուզէր իմանալ իր մասին գրածներս, որոշ մասեր ջնջել եթէ կարելի է, նաեւ՝ չահագործել իմ յուշագրութիւնը:

Երբ լսեց որ տրամագիր էի բանալու յուշերուս տետրակը՝ դող ելաւ, մէջտեղը իրար անցուց, պահանջեց կեդրոնական Կոմիտէէն որ զիս հաշուետուութեան կանչէ: Գացի Մոնմորանսի, Շաւարշը եւ հինգ Կ. Կ.ի անդամներ նստած էին:

Չսպասեցի որ առաջին խօսքը իրենք ըսեն:

– Ի՞նչ է Ձեր ուղածը, ինչո՞ւ ուղած էք զիս տեսնել
– հարց տուի չոր եղանակով:

Անմիջապէս չպատասխանեցին: Տիրեց լռութիւն: Առաջին ընդմիջողը եղաւ Շաւարշը, որ կէս աղաչական շեշտով դիմեց ինձի.

– Ինչո՞ւ ետեւէս ինկած զիս կը հետապնդես: Հանգիստ ձգէ զիս որ գործս շարունակեմ: Արդէն ահագին դժուարութեան մատնուած եմ: Հագիւ երեք ամիս եւս կրնամ թերթին հրատարակութիւնը ապահովել:

Պատասխանեցի, թէ իր անձը զիս չէր հետաքրքրեր այնքան ատեն որ ան աղերս չունէր Կուսակցութեան հետ: Խնդիրը կը տարբերի երբ իր պատճառով ամբողջ Կազմակերպութիւնը կը տուժէ: Իսկ Կուսակցութեան արժանապատուութեան պաշտպանութիւնը իւրաքանչիւր զաղափարանուէր մարդու պարտականութիւնն է:

Յետոյ երեսին տուի ըսելով, որ իր լալկանութիւնը քոզ է միայն ծածկելու իր շահատակութիւնները:

– Շատ տեսած եմ նման երեք ամիսներ: Դուն քեզ եւ շուրջիններդ կրնաս համոզել այդպիսի զերասանութեամբ – պատասխանեցի իրեն:

Կրկին ես եղայ ճշմարտախօսը: Անցան երեք անգամ 30 ամիսներ, եւ թերթը շարունակեց լոյս տեսնել:

Այդ օր երբ տեսաւ, որ շատ վճռական էի եւ իր համոզիչ խօսքերը դոյզն տպաւորութիւն չէին ձգեր վրաս, ապաւինեցաւ իր գլխաւոր զէնքին որ զրպարտութիւնն էր:

– Պէտք է ըրածդ լաւ գիտնաս: Յիսուն տարուան աշխատանքիդ վրայէն դիժ կը քաշես – ըսաւ, փորձելով

զգացումներս գրգռել: Բսել կ'ուզէր որ Դաշնակցութեան դաւաճանած եմ եւ դարձած Պոլշեւիկ:

Զիդերս թունդ ելան: Բայց զսպեցի ինքզինքս, պատասխանեցի որքան կարելի է արհամարհոտ.

– Ես շատ լաւ գիտեմ ըրածս: Քու եւ նմաններուդ խառնուելիք բանը չէ: Զեզի հաշիւ տալու պարտաւոր չեմ, եւ շատ լաւ գիտեմ թէ ո՞վ իր սկզբունքներուն հաւատարիմ է եւ ո՞վ ուրացած:

Դէմս նստողներուն մէջ էր Ս. Տէր Թովմասեանը, որ օրն ի բուն մունետիկի դեր կը կատարէր «Մերձանօֆը Պոլշեւիկ է» ըսելով, խորհելով որ զիս անարգած կ'ըլլայ նման պիտակ մը փակցնելով ճակտիս:

Մարդիկ այնքան վատասերած էին, որ ատակ էին ամէն ստորնութեան իրենց մեղքը ծածկելու եւ պարկեշտ ու հայրենասէր մարդիկը վարկաբեկել փորձելու համար: Զիս եւ նմաններս «Պոլշեւիկ» կը կոչէին, որովհետեւ իրենց խաչագողութիւնը երեւան կը հանէինք, քանի կը պնդէինք որ Դաշնակցութիւնը չի կրնար Հայրենիքին ու Ազգին դէմ ըլլալ անձնական ու հատուածական նախասիրութիւններու համար:

Բայց իմ դէմ կային կազմակերպութիւն եւ անուն շահագործող մարդիկ, անոնցմով ապրող մարդիկ: Ինչպէս սա Տէր Թովմասեանը, որ անձնական կեանքի մէջ բրնաւ յաջողութիւն չգտած մարդ է, որ պարզապէս բեռ եղած է Կուսակցութեան վրայ, իր կենսամիջոցը ապահոված է անդուլ խնկարկելով Նաւասարդեանն ու Վրացեանը: Այսպիսիներն եղան իմ մասին ժուռնալ տուողը ընդհանուր ժողովին: «Գրիգորը Պոլշեւիկ դարձեր է»: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ ամէն բանէ վեր կը դասէր հայութեան եւ անոր հայրենիքին յահերը, եւ չի թողուր որ զաղափարական հակառակութեան պատրուակի ներքեւ մարդիկ ինքզինքնին պարարտացնեն:

Այս ողորմելիները կը յուսային որ նման տարածայնութիւններով Գրիգորը բարոյապէս կը մեռցնեն: Մինչդեռ իրենց մէջ դեռ չէր ծնած անձը որ կրնար արատաւորել Մերձանօֆի ճակատը: Անոր մարմնին վրայ կային սպիները 30 վէրքերու, որոնք կը կազմէին վկայութիւնը իր անժխտելի արժանիքներուն, հայրենիքին եւ ժողովուրդին մատուցած ծառայութեանց: Այդ երեսուն վէրքերը երեսուն շքանշաններ էին, ստացուած պարտականու-

Թեան ճամբուն վրայ: Իսկ իրե՞նք ... կակուղ բարձի յեղափոխականներ եղած էին միայն: Կուսակցութեան վրայ բեռ ըլլալէ, զայն շահագործելէ բացի ուրիշ ի՞նչ ըրած էին:

Այդ վէրքերը, անոնց սպիները կը կազմեն իմ վարձատրութիւնը, իմ հպարտութիւնը եւ պատիւը: Անոնք իմ փառքն են, շահուած ոչ թէ կեղծ ու պատիր միջոցներով, ուրացումով եւ մորթապաշտութեամբ, ուրիշներուն վատակը մաքսանենգելով, այլ պարտքի ու պարտականութեան ճակատին վրայ, Հայրենիքին ու Ազգին փրկութեան վերելքին համար մղուած անձնագոհ պայքարին մէջ:

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԻՒՐՈՅԻ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՆԱՅԻ ԳԵՐՄԱՆԻՈՑ ԶԵՏ

Դաշնակցութեան Պիւրոյին հետ իմ ունեցած սկզբ-
բունքային գլխաւոր տարակարծութիւններէս մէկը եղաւ
Կուսակցութեան գործակցութիւնը Նազի Գերմանիոյ հետ,
Բ. Աշխարհամարտի օրերուն:

Ձէի կրնար հաշտուիլ այն մտքի հետ որ Կազմակեր-
պութիւնը, իր սեփական հատուածական նպատակներէն
տարուած, կրնայ ու պէտք է գործակցի ցեղային խտրու-
թիւնը եւ աշխարհակալութիւնը նշանաբան դարձուցած
այս տէրութեան հետ:

Պիւրոն իր դիրքորոշումը կը փորձէր արդարացնել
Հայաստանի վարչաձեւին տիրանալու միտումով: Խ. Մի-
ութիւնը կրնար պարտուիլ եւ այս պարագային, Դաշնակ-
ցական զինեալ խորհրդանշական ոյժի մը գոյութիւնը Նա-
ցի Բանակին մէջ, կրնար պարտեալ ժողովուրդի մը եւ-
թակայութենէն ու վնասներէն փրկել Հայաստանի ժողո-
վուրդը:

Պիւրոյի մարդիկը կը պնդէին նաեւ, թէ Հիթլեր
խոստացած է Հայաստանը Դաշնակցութեան յանձնել Խ.
Միութեան դէմ յաղթանակ տանելու պարագային:

ԱՆԿԱՐԵԼԻ ՈՒ ՍԻՆ ԵՐԱԶՆԵՐ
ՈՐՈՆՔ ԲՆԱԻ ՊԻՏԻ ԶԻՐԱԿԱՆԱՆԱՅԻՆ

Ինծի համար անհեթեթ ու երազային բաներ էին ա-
սոնք: Նախ հաւատք չունէի որ Գերմանիա յաղթական

դուրս կու գայ: Երկրորդ՝ չէի հաւատար որ Նացիզմը կրնայ ազատութիւն ու իազազուութիւն բերել Հայաստանին:

«Նոր կարգ»ի ներկայացուցիչներուն ցեղատեսացութիւնն ու բռնատիրական փիլիսոփայութիւնը չէին միայն զիս տարակոյսի մատնողը: Նացի Գերմանիոյ դաշնակից դարձեր էր Թուրքիան, որ իմ աչքին կը պատկերացնէր Գայգերական Գերմանիոյ ու Իթթիհատական Թուրքիոյ միջեւ կնքուած զինակցութիւնը, որուն աւանդութեան շարունակութիւնն էր այս մէկը: Գոնէ այսպէս կը նկատէի ես: Որով, Գերմանական յաղթանակի մը պարագային, Հայաստանի բախտով մտահոգուելու պէտք չունէին որբիչները: Թուրքիան կը բաւէր, որուն Բանակները տարիներ ամբողջ շարուած մնացին Արաքսի արեւմտեան եզերքին վրայ, անհամբեր սպասելով Սթալինկրատի անկումին: Դիտեցին արեւելեան ափը եւ յուսացին, եւ քանի յուսացին այնքան այրեցան Երեւանին կարօտէն:

Բարեբախտաբար չիմադրեց Սթալինկրատը: Գերմանիան պարտուեցաւ: Իմ համոզումս էր, որ անով վերապրեցաւ նաեւ Հայութիւնը: Այլպէս Թուրքերը, իրենց հին բարեկամ Գերմաններուն հետ, Մեծ Եղեռնէն ճողոպրած Հայութեան վերջին կտորին հաշիւը մաքրած պիտի ըլլային այսօր:

Եւ ըսել, թէ Դաշնակցութիւնը նպաստած պիտի ըլլար այս բնաջնջումին, իր կամաւորներուն հրացանները Խորհրդային Բանակին մէջ կռուող հայ դիմաւորներուն կուրծքին ուղղելով:

Դաշնակցութեան կողմէ Նացիներուն հետ յարաբերութիւն հաստատողները եղան Դրօն եւ Արարատեանը:

Փարիզի Կեդրոնական Կոմիտէի ժողովներուն մէջ ես գլխովին հակառակեցայ այս ծրագրին որ աղէտալի էր պարզապէս: Վնասակար՝ մեր ժողովուրդին, իսկ աններելի՝ Կուսակցութեան համար:

Կեդրոնական Կոմիտէի մնացեալ անդամները կողմնակից գտնուեցան, հակառակ այն պնդումիս, թէ Գերմանացիները պիտի չկրնան շահիլ այս պատերազմը եւ թէ իրենց ժամանակաւոր յաջողութիւնները պէտք չէ տպաւորեն մեզ:

ՆԱՄԱԿ ՄԸ ՈՐ ԱՌԵՂԾՈՒԱԾ ՄՆԱՑ...

Կ. Կ. ի նիստերը կ'անցնէին փոթորկալի: Օրին մէկն ալ ցոյց տուին նամակ մը որ, իբր թէ, Եգիպտոսէն ստացած են եւ որուն մէջ Պիւրոն, որպէս թէ, իր հաւանութիւնը կու տայ Դրոյի եւ Արարատեանի ծրագրին:

Հարցուցի, թէ որո՞ւն միջոցաւ ստացուած է այս նամակը: Տուին մարդու մը անունը զոր առաջին անգամ կը լսէի: Նայեցայ նամակին որ ո՛չ կնիք եւ ո՛չ ալ ստորագրութիւն կը կրէր: Հետեւցուցի որ կրնար կեղծ ըլլալ, գուցէ եւ ճիշդ էր իմ ենթադրութիւնս: Ամէն պարագային հաշուի չառնուեցաւ իմ օրինական բողոքս: Մեծամասնութիւնը հաւանութիւն տուաւ գործակցութեան թէզիս եւ որոշումը վաւերացուեցաւ:

... ՃԱՇԿԵՐՈՅԹ Ի ՊԱՏԻԻ ՆԱՑԻ ՍՊԱՆԵՐՈՒՆ

Ասոր վրայ Կ. Կ. ը ճաշկերոյթ մը սարքեց ի պատիւ Նացի սպաներուն: Քսանէն-երեսուն հազար Ֆրանք ծախսուեցաւ: Բողոքեցի նաեւ իրենց այս քայլին ու կրկնապէս վնասակար մսխումներուն դէմ: Կրկին անգամ իմ դէմ ցցուած գտայ մեծամասնութիւնը Կ. Կ. ի անդամներուն: Մերժեցի մասնակցիլ մեր եւ Ֆրանսացի ժողովուրդի դահիճներուն ի պատիւ սարքուած ճաշկերոյթին, պնդելով, որ սխալ է նման հրապարակային ցոյցեր կատարել: Բայց մարդիկ չունեցան տարրական հեռատեսութիւնը:

Հոս եւս Շաւարշը իր պատեհապաշտի եւ անսկզբունքայնականի դէմքը ցոյց տուաւ: Ընդդիմացայ «ՅԱՌԱՋ»ի վերահրատարակման: Ինք գնաց մինչեւ Պերլին, որպէսզի համոզէ Գիւլիանդանեանը եւ տիրանայ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»ին: Հոս ալ ձախողեցաւ: Յետոյ վազեց մինչեւ Մարսէյ: Նոր յուսախաբութիւն: Անմիտը չէր տրամաբաներ, թէ Նացի իշխանութեան ներքեւ հրատարակուած թերթ մը պարտաւոր պիտի ըլլար, կամայ-ակամայ, Գերմանացիներուն տիրութիւնը փչել: Թէեւ իր մէջ կար գերմանոֆիլ գիծ մը: Շատ ուշ անդրադարձաւ գործելիք անխոհեմութեան: Նամակ գրեց ինձի նախ շնորհակալութիւն

Կոմիտե

յայտնելու եւ ապա ներողութիւն խնդրելու համար: Նամակը կը պահեմ մինչեւ այսօր: Բայց աւելորդ է հրատարակութեան տալ: Եղածն ալ բաւարար է ճշմարտութիւնը կարենալ հաստատելու համար:

Տարօրինակ եւ ցաւալի է միայն այն, թէ ինչպէս, մարդիկ, որոնք հետեւողական սկզբունքայնականի հովեր կանչէին, պայմաններու եւ կացութեան փոփոխութեան հետ դիրք ու համոզում կը փոխէին: Մէկ շապիկը հանելով միւսը կը հագնէին:

ՊԻՒՐՈՅԻՆ ՍԻԱԼ ԿԵՑՈՒԱԾՔԸ Խ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆԴԵՊ

Դաշնակցութեան Պիւրոյին կեցուածքը, որ թշնամական է Խ. Հայաստանի հանդէպ, կը գտնեմ սխալ: Վրաստան եւ որ ինծի պէս կը խորհին շատ Դաշնակցականներ, Հ. Մ. Ը. Մ. ի անդամներ որոնք կը պահեն իսկական յեղափոխականի ու գաղափարական մարդու գիտակցութիւնը որ չէ թունաւորուած փառատենչութեամբ ու անձնական կեանքով:

Կարելի է ունենալ գաղափարական նախասիրութիւններ, բայց անկէ առաջ պէտք է ունենալ հայրենիքին ապահովութեան մտահոգութիւնը, ազգին սէրը եւ անոր վերելքին տենչը, որ անկեղծութեան ու հոգեկան մաքրութեան ապացոյց մըն է:

Հայրենիքին մէջ տիրող վարչաձեւը փոխելու հոգին առաջ Դաշնակցականը, ինչպէս ռեւէ հայ, որ կողմի ու դոյնի ալ պատկանի, ունի ուրիշ, աւելի հիմնական եւ կարեւոր ընելիք - Հայը պահել հայ, արդարօրէն լուծել տալ իր հողային դատը, իրականացնել հայութեան միութիւնը պատմական Հայաստանի մէջ:

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԳԻՒՐՆԵՐԸ
ՊԻՏԻ ԶՂՆԳՈՒՆԵՒՆ

Նոյն իսկ կարելի է օրինապահ ընդդիմադիրի կեցուածք ունենալ Խ. Հայաստանի հանդէպ, բայց քաղաքական եւ ընկերային պատճառներով հայրենիքին դոյութիւ-

նը ուրանալ, անոր դէմ պայքարիլ, հայութիւնը բաժան-բաժան ընել եւ հիւժեւ – ասիկա մեծ յանցագործութիւն է: Դաշնակցութեան հիմնադիրները պիտի չ'ընդունէին իրենց կերտած Կուսակցութեան այսօրուան ուղղութիւնը, որ սկիզբի Ծրագրին ու նպատակներուն հակառակ պատկերը կը ներկայացնէ: Այնքան որ անձանաչելի դարձած է: Հայրենիքն ու Ազգը սրբութիւն էին իրենց համար: Անոնց սիրոյն չէ՞ր որ մահուան կամաւոր դարձած էին:

Դեռ տասնամեակներ առաջ դիմած եմ Պիւրոյին եւ պահանջած, որ Կուսակցութիւնը համաձայնութեան գայ Հայաստանի Կառավարութեան հետ եւ լքէ իր ներկայի ժխտական, նոյն իսկ թշնամական կեցուածքը, որ զինք կը հակադրէ նոյն իսկ սեփական սկզբունքներուն՝ Ազգի ու Հայրենիքի հանդէպ:

Մինչեւ այսօր պատասխանի կը սպասեմ: Կը թուի որ նոյն իսկ հաշուի չէ առնուած դիմումս: Այնքան որ անկարելորդ եւ անընդունելի գտած են առաջարկս: Անձս ալ կ'երեւի արժէք չէր ներկայացներ իրենց համար: Իրենց յարգելիք մարդը իրենք գիտէին:

Վերջին հաշուով ինչ է Դաշնակցութեան ձգտումը եթէ ոչ Ազգին ու Հայրենիքին ապահովութիւնն ու յաւերժացումը: Երբ այս երկու նպատակները գրեթէ իրականացած են այսօր, պէ՞տք է Կուսակցութիւնը, քաղաքական կամ իշխանութիւնը խլելու նպատակով, դէմ գայ ներկայ իրականութեան եւ հակադրուի բաներու որոնց առաջին ցանկացողը եւ պաշտպանը եղած է: Կուսակցական շահերէ տարուած պէ՞տք է վտանգէ մեր ժողովուրդը եւ անոր գոյութիւնը Հայրենիքին մէջ, երբեմն գերազանցելով բուն թշնամին Հայաստանը վատարանելու մէջ:

Տակաւին 1922-ին, Հ. Յ. Դ. ի Եգիպտոսի մէջ գումարուած Ընդհ. Ժողովին, հարց ներկայացուցի Կուսակցութեան կապերը Հայաստանի իշխանութեանց հետ բնական դարձնելու մասին: Պահանջեցի որ վերաքննուի անվերապահօրէն կազմակերպութեան քաղաքականութիւնը, քանի որ մեր ընթացքը վնասակար էր նախ սփիւռքահայութեան եւ յետոյ Կուսակցութեան համար:

ՔԱՆԻ ՈՐ ՏԱՊԱԼՈՒՄԸ ԱՄԻՍՆԵՐՈՒ ՀԱՐՑ ԵՐ...

Ընդդիմացան առաջարկիս: Մեծամասնութիւնը կողմնակից եղած է որ պայքարը շարունակուի, նոյն իսկ աւելի բուռն թափով: Մարդիկ ամիսներու հարց կը նկատէին խորհրդային ուժերի տապալումը:

Ուրիշ առիթներով ալ դիմեցի Պիւրոյին եւ ըսի, թէ Պոլշեւիկեան հասցէին հայհոյանք թափելէ զատ ուրիշ բան ըրած չունիք: Ի՞նչ կը շահիք: Աւելի լաւ կ'ըլլայ որ համաձայնութեան եզր մը գտնելու մասին խորհիք: Մարդիկ չպատասխանեցին: Հաւանաբար չկարգացին ալ նամակներս: Կը ցաւիմ որ անոնց ֆոփոքները պահած չեմ քովս: Ահա պատճառներէն մէկը որ մեկուսանամ եւ գործ չունենամ ապիկարներուն հետ:

Իմ տեսակէտս այն է, որ Դաշնակցութիւնը պէտք է լեզու գտնէ հիմակուան Հայաստանի Կառավարութեան հետ: Նախ որովհետեւ մեր հայրենիքին աշխարհագրական դիրքը այդպէս ընել կը պահանջէ: Մեր ժողովուրդը պէտք է յարմարի իր Պետութեան ներկայ վարչաձեւին եւ ապրի խաղաղ ու ամփոփ, քանի որ շրջապատուած է ազգային եւ ցեղային այնպիսի հաւաքականութիւններէ որոնք նպաստաւոր կեցուածք չունին իրեն հանդէպ:

Օրինակը մէջտեղն է:

Պէտք է ընդունիլ որ ներկայ վարչաձեւին շնորհիւ կրցանք փրկել միլիոնաւոր ժողովուրդ որ այսօր կ'ապրի Հայաստանի մէջ, ապահով պայմաններով: Դարձեալ շրնորհիւ ներկայ սիստեմին կրցանք վերականգնիլ իբր Աղզ եւ Պետութիւն եւ հասնիլ բարգաւաճութեան այն աստիճան, որ սկսանք արտածել մեր արտադրութիւնները:

Պէտք է լեզու գտնել՝ նաեւ անոր համար որ ներկայ ընկերային ու քաղաքական դրութիւնը կայուն եւ ամուր է: Ժամանակը ցոյց տուաւ որ յարմարագոյնն է մեր գոյութեան ամրացումին եւ վերելքին համար:

Ես համոզուած եմ որ այսօրուան դրութիւնը երբեք չփլիւր, եւ օրէ օր պիտի յառաջդիմէ:

Մեր ժողովուրդը այլեւս չի կրնար վստահիլ Եւրոպայի իր երէկի կարծեցեալ բարեկամներուն վրայ: Իսկ յոյս կապել Սեւրի դաշնագրին՝ բացարձակապէս սխալ է: Ապացոյցը մէջտեղն է: Դաշնագիրը ստորագրեցին եւ պահ

մը ետք ստորնաբար լիզեցին, ուրացան իրենց ստորագրորութիւնը: Անոնք ստորագրեցին՝ վստահ ըլլալով որ պիտի չգործադրեն ինչ որ կը խոստանային եւ ընդունիլ կը ձեւանային: Այդ տէրութիւններուն համար կար ուսական վտանգը որ կը ստիպէր իրենց դաշնակցիլ Թուրքիոյ հետ, զայն զօրացնել: Ամէն յազգ նախ իր շահերով մտահոգ կ'ըլլայ, յետոյ միայն կը մտածէ բարեկամին, դրացիին կամ ուրիշին մասին:

Պիւրոյի աթոռներուն բազմած մարդիկը սխալ ընթացքի մէջ են: Իրենց մտքէն ու հոգիէն անցածը իրականութեան տեղ կ'առնեն: Չեն ուզեր կեանքի իրականութիւնը տեսնել իրապաշտութեան աչքով եւ հաստատել, որ կեանքին անիւր իրենց ցանկութեան եւ յուսացածին հակառակ ուղղութեամբ կ'երթայ: Վա՛յ անոր որ ետ կը մընայ կամ կը փորձէ կանգնիլ անոր առաջընթացին դէմ:

...ԴԵՊԻ ԸՆԿԵՐՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

Կեանքը դէպի Ընկերվարութիւն կ'երթայ: Այդ է օրուան պահանջը: Հեռու չէ այն օրը երբ Ընկերվարութիւնը ամբողջութեամբ պիտի տիրէ աշխարհին: Այդ Ընկերվարութիւնը ներկայիս Ռուսիոյ կամ Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցածէն կրնայ տարբեր ըլլալ, ուրիշ ձեւ ունենալ, բայց մէկ բան անխուսափելի է որ Ընկերվարութիւնը պիտի յաղթանակէ եւ տիրէ աշխարհին:

Դաշնակցութեան Պիւրոն երազներէ տարուած է: Սակայն արդէն այսօր կը զգայ իր անզօրութիւնը: Կր տեսնէ որ կեանքը ուզածին հակառակ ուղղութեամբ կ'երթայ: Ուշ կամ կանուխ ստիպուած պիտի ըլլայ հաշտուելու կեանքի իրականութեան հետ, զիջելու, որովհետեւ որեւէ յենակէտ չունի, եւ պարտաւոր է զիջելու ի շահ հայրութեան:

Իմ մաղթանքը, կրնամ ըսել կտակա է նաեւ որ Հ. Մ. Ը. Մ. ը վերադառնայ իր ազգային եւ հայրենասիրական բուն ուղղութեան որ իրը եղած էր հիմնադրութեան առաջին օրէն:

Հ. Մ. Ը. Մ. ահանները պէտք չէ որ քաղաքական եւ գաղափարական աշխատանքը իրենց համար նպատակ դարձնեն: Սփռուր միջազգային շարժում ըլլալով պէտք չէ գաղափարական, ցեղային եւ նոյն իսկ ազգային խտիր ու զանազանութիւն ճանչնայ:

Եղած եմ Հ. Մ. Ը. Մ. ի հիմնադիրներէն: Կազմակերպութեան հիմը դնելու պահուն, հակառակ կուսակցական գործօն անդամ ըլլալուս, պնդեցի ժողովին մէջ որ մարդական այս Կազմակերպութեան անդամները կուսակցական տարազ պէտք չէ հազնին, կամ ենթակայ ըլլան այս կամ այն կուսակցութեան: Պահանջս, իրը պայման,

ընդունեցին բոլոր ժողովականները: Մակայն չուտով սկըսաւ անջատողական շարժում մը: Պէյրութի Մասնաճիւղը, մանաւանդ անոր ղեկավարները, ենթարկուեցան Դաշնակցութեան հրահանգին, մերժեցին Հ. Մ. Ը. Մ. ի Կեդրոնին որոշումները, չենթարկուեցան մեր հեղինակութեան եւ հրահանգներուն, եւ մինչեւ այսօր ալ կը մնան Դաշնակցութեան ազդեցութեան տակ, ուղղակիօրէն տեղական Կեդրոնական Կոմիտէին միջոցաւ ղեկավարուիլ:

Դաշնակցութեան Պիւրոն երազներէ տարուած է: առաջարկներէս մէկը եղաւ Եղեռնի Յիսնամեակի եւ ուրիշ համազգային տարողութիւն ունեցող տարեդարձներու միացեալ տօնակատարութիւնը Հայաստանի եւ Սփիւռքի մէջ: Անձամբ դիմեցին Հրանդ Մամուէլին որ Յիսնամեակը միատեղ նշուի ե՛ւ Երեւանի ե՛ւ Սփիւռքի գլխաւոր կեդրոններուն մէջ: Պատասխանը ժխտական եղաւ: Որպէս թէ Երեւանի Կառավարութիւնը մերժած է իրենց կողմէ ներկայացուած առաջարկութիւնը:

ԱԶԳԱՅԻՆ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՏԱԳՆԱՊԻՆ ՊԱՏՃԱՌԸ

Վերջին տասնամեակի ընթացքին չեմ դադրած քնննադատելէ Պիւրոյին ազգային-եկեղեցական քաղաքականութիւնը: Թէեւ ես եկեղեցական գործերով բնաւ չեմ բղբաղած, սակայն այդ պիտի չնշանակէ հետաքրքրութիւն չունենալ տազնապի մը հանդէպ որ մեր ազգային ընդհանուր կեանքը խնդրոյ առարկայ կ'ընէ:

Ներկայ ազգային-եկեղեցական տազնապը հետեւանք է այն իրողութեան, որ Խորէն Կաթողիկոս Դաշնակցութեան ուղղութեան կը հետեւի: Կուսակցութիւնը իր գիծը կը պարտադրէ Կիլիկեան Աթոռին երբ Անթիլիասի Եկեղեցին պարտի ներկայացնել ամբողջ համայնքը եւ անոր շահերուն համաձայն գործել:

ՅԱՐԳԱՆՔ... ԱՆԾԱՆՕԹ ԶԻՆՈՒՈՐԻՆ

Իմ յուշագրութիւնս կրնար երկար ըլլալ եթէ ուզէի մէկ առ մէկ թուել ամէնը եւ ծանրանալ նոյն իսկ մանրամասնութիւններու վրայ: Սակայն նախընտրեցի բաւարարուիլ հիմնականով եւ կարեւորով: Չեմ ուզեր ընթերցողն ու հանրութիւնը զբաղեցնել առանձին խնդիրներով, որոնք օգուտ չեն կրնար բերել ոչ Պատմութեան, ոչ յուշագրողին եւ ոչ ալ անձերուն որոնց մասին կը խօսուի: Մանաւանդ որ յուշերս կամ անոնց կարեւոր մասերը գրի առի ոչ թէ անձս փառաւորելու համար, այլ որոշ ճշմարտութիւններ կորուստէ փրկելու եւ նոր սերունդներուն օգտակար խորհուրդներ տալու համար:

Սակայն կրնայ ըլլալ որ ակամայ յիշողութենէս վերիպին պարագաներ որոնց յիշատակումը իրապէս որ պակաս մը կրնայ նկատուիլ: Հաւանաբար ալ կան այդպիսի եղելութիւններ, որոնց մտաբերումը այլեւս շատ դժուար է հիմա: Տարիքս առած եմ եւ կը գտնուիմ կեանքիս վերջին հանգրուանը: Քաշուած եմ ազգային հասարակական կեանքէ քանի այլեւս չունիմ տալիք բան մը: Ունեցածս, իր լաւագոյնով, արդէն յանձնած եմ ազգիս: Աւելի լաւ չէ՞ որ մարդ ինք գիտակցի որ հասած է ինքզինք հանգըստեան կոչելու ժամանակը: Փոխանակ իր այլեւս ոչ-պիտանի գոյութիւնը ուշագրութեան առարկայ պահել փորձելու, կամ պարտադրելու որ մարդիկ իրմով զբաղին: Ես անոնցմէ չեմ, եւ գիտեմ որ կան փառքի հետամուտներ որոնք տարրական իմաստութիւնը չունին ընդունելու որ ամէն մարդ, ամենէն օգտակար եւ տաղանդաւորն իսկ, պարտի ինքզինք պահել գիտնալ: Քիչ մը մեկուսի կենալ որ նորերը, յաջորդները գան եւ ստանձնեն իրենց գործը, շարունակեն իրենց վստահուած պարտականութիւնը:

Ինձի համար աւելի մեծ ցաւ պիտի ըլլայ սակայն, ներկայ համեստ յուշագրքի հրատարակութենէն ետք հաստատելը, անդրադառնալը, որ յիշատակութեան արժանի այս կամ այն եղելութեան կողքին մոռցուած է յարգարժան դէմք մը, գովելի անձ մը որ իր դերով ու գործունէութեամբ արժանի է երախտագիտութեան: Գոնէ պիտի ուզէի անձամբ վարձահատոյց ըլլալ, չմեկնած ըսել շնորհակալութեան խօսքս, եւ ինքզինքս, հոգիս զգալ աւելի թեթեւ այնուհետեւ...:

Անոնք կրնան ըլլալ մարտընկերներ, գործակիցներ, մեծ պարտականութեան ճամբու վրայ հանդիպած, նոյն ճակատագիրը, բախտը կրած նուիրեալներ, որոնց կրնաս հանդիպած չըլլալ առաքելութեան գլուխ հանուելէն ետք, բայց որոնց դէմքը, յիշատակը կը մնան մէջը վառ, անմոռաց:

Եթէ կան այնպիսիներ որոնց անուանն ու գործը չյիշելու անբախտութիւնը ունիմ այս պահուս, պիտի խնդրէի անոնց անծայր ներողամտութիւնը: Թող խնայեն ինձի, հաշուի ունենան ժամանակը եւ տարիքը: Բայց մնան համոզուած որ եղած եմ անկեղծ, յարգանքով ու գորովով լեցուն հանդէպ զինակիցներուս եւ ճակատագրի ընկերներուս:

ԱՐԺԱՆԻ ՅԱՐԳԱՆՔ ՄԸ ... ԴԵՌ ԶՄՈՌՑԱԾ

Առիթէն օգտուելով պիտի շտապեմ – քանի դեռ վառ է յիշողութեանս մէջ – արժանի յարգանք ընծայել գաղափարանուէր ընտանիքի մը: Քէչեան Իգրայէլն եւ իր ընտանիքն է ան: Հրաշալի մարդ մը որ իր կողակիցով եւ զաւակներով նուիրուած էր ազատագրական շարժումին, իրենց բովանդակ կարելին ըրին յեղափոխական գործի յաջողութեան սատարելու համար:

Իմ առաջին տեռորը որ կատարուեցաւ այնքան մեծ յաջողութեամբ, կարեւոր չափով կը պարտիմ այս ընտանիքին աջակցութեան: Իմ ղեկավարութեան ներքեւ գործող տղոց ընծայած են անհրաժեշտ ամէն օգնութիւն, դիւրացնելով Գործի կատարումը:

Իգրայէլ Քէչեանը ծնած է 1909 թուին, Կեսարացի

ընտանիքէ: Ունեցած է երկու զաւակ՝ Յարութիւնն ու Սոնան, որոնք մասնագիտութեանց տէր, դիրքի տիրացած պատուաբեր հայորդիներ են: Հայր Քէչեանը, որ մահացաւ 80 տարեկանին Փարիզի մէջ, սրտի կաթուածէ, իրր Անգլիական Բանակի զինուոր հարիւրաւոր հայ որբեր փրկած է Թուրքերու ձեռքէն, բացի մղած փրկարար պայքարներէն՝ Մուշեղի խումբին մէջ, ուր աչքի զարկած է յանդգնութեամբ եւ զոհողութեան ոգիով: Յարգանք իր յիշատակին:

Ի Ն Չ ՈՒ Խ . . .

Ինչո՞ւ համար կտակ մը կը նկատեմ այս գիրքս:

Դեռ պատանի տարիքէս հայրենիքին ու ազգին նը-
ւիրումի գաղափարը, մեր ժողովուրդին ազատագրութեան
խոհալը զիս մղեց որ կեանքիս նպատակը դարձնեմ ծառա-
յութիւնը եւ մտնեմ Դաշնակցութեան շարքերը:

Աւելի քան քառորդ դար, լուռ եւ յամառ, հետեւո-
ղական եւ անսակարկ նուիրումով կատարեցի ինչ որ հայ-
րենասիրութիւնս եւ ազգասիրութիւնս կը թելադրէին ին-
ծի: Գործադրեցի ղեկավար Վերին Մարմնին որոշումները
որոնք ճիշդ էին եւ անհրաժեշտ, եւ ուղեցի գոնէ մասամբ
նպաստած ըլլալ մեր ժողովուրդի գերագոյն իղձերուն ի-
րականացման:

Այսօր, երբ թեւակոխած եմ արդէն 92 տարիքս,
հարկ կը սեպեմ շեշտելու որ ես հրաժարած չեմ Հ. Յ. Դաշ-
նակցութենէն, այլ՝ ինքզինքս մեկուսացուցած նկատելով,
որ Կուսակցութեան ղեկավարութիւնը կը գտնուի ապիկար
մարդոց ձեռքը եւ անկարելի է այլեւս օգտակար ու շինիչ
աշխատանք տանիլ անկէ ներս: Կը մնամ գաղափարական
մարդ, այլապէս գիծ քաշած պիտի ըլլայի իմ 25 տարուան
հասարակական վաստակիս վրայ: Բայց իմ ըմբռնած Դաշ-
նակցութիւնը այն չէ ինչ կը ներկայացուի այսօր, կամ կը
գրսեւորուի Պիւրոյի գործունէութենէն:

ՔԱՇՈՒԱԾ ԱՆՆՇԱՆ ԳԻՒՂ ՄԸ . . .

Հիմա քաշուած եմ անչան գիւղ մը եւ կը սպասեմ
վերջին հանգրուանիս որ հեռու պէտք չէ ըլլայ:

Ըսի, թէ ինչո՞ւ կտակ մըն է ասիկա:

Մարդը անցաւոր է: Ամէն ոք այցելու է կեանքի

մէջ, եկուոր մը որ, կարճ դադարէ ետք, պիտի մեկնի իր-
մէ ետք գալիքներուն ձգելով աւանդ մը, որ կրնայ պիտա-
նի կամ անպէտ, լաւ կամ գէշ, գեղեցիկ կամ տգեղ ըլլայ:

Մեկնումի նախօրեակիս կը տեսնեմ որ նիւթական
հարստութիւն չունիմ ձգելիք, ոչ ալ անձնական կեանքս,
իր մանրամասնութիւններով, կրնայ հետաքրքրել ուրիշը
կամ կրնայ ուշադրութեան արժանի նկատուիլ:

Ինչ որ ունիմ եւ ինչ որ պիտի կրնամ թողուլ եկող
սերունդներուն եւ Պատմութեան, ատիկա պարզ ու համեստ
կեանքի մը պատմութիւնն է:

Իմ միակ ժառանգս կը կազմէ մաքուր խիղճ մը,
անսակարկ ծառայութիւն եւ ամբողջական նուիրում մը
Հայրենիքիս եւ ժողովուրդիս:

Նուիրուեցայ եւ պայքարեցայ մոռնալով անձնակա-
նը եւ ամբողջ ունեցածս՝ իմացական կամ Փիղիքական
յատկութիւն որպէս, տրամադրելով հաւաքականին:
Միշտ համոզում ունեցայ որ մարդ-անհատէն կը մնայ ինչ
որ անանձնական է, ինչ որ տուած է ուրիշին, ընդհանու-
րին, մեկնակէտ ունենալով Ազգն ու Հայրենիքը:

Ամենէն դժնդակ պահերուս չունեցայ զղջումը կա-
տարածիս, գիտնալով որ պարտաւոր էի զայն կատարել,
տալ իբր մարդ ու հայրենասէր:

ՀԵՌՈՒԻ ԻՆՁՄԷ ՊԱՇՏՕՆԻ ԱՄԷՆ ՇԱՀԱԳՈՐԾՈՒՄ

Ամենէն պայծառ օրերուն կամ յաջողութիւններու
պարագային իսկ մեծագոյն վարձատրութիւնս կազմեց
Հայրենիքիս օգտակար եղած ըլլալու հանգամանքը: Ինձ-
մէ միշտ հեռու մնաց դիրքի ու պաշտօնի չահագործումը
յօգուտ անձնականին, եւ միշտ խորշած եմ եւ ունեցած ան-
ներող վերաբերում կեղծ ազգասէրներուն եւ պայմաննե-
րու համապատասխան դիրք եւ գոյն փոխողներուն նկատ-
մամբ:

Կրնայի աւելին տայ եւ ընել: Համեստ կարողու-
թիւններս աւելի երկար կրնայի տրամադրել ազգային նը-
պատակներու իրականացումին, ժողովուրդիս պայքարին
եւ նոյն իսկ պատկանածս Կուսակցութեան հատուածական
չահերուն: Ես չեմ պատասխանատուն եթէ չկրցի: Թոյլ

չտրուեցաւ: Կը ցաւիմ միայն որ կրնայի դեռ ծառայել, բայց միջոցը պակսեցաւ նեղմիտ ու այլասերած մարդոց խափանող միջամտութիւններուն հետեւանքով:

Կը մեկնիմ գալիք սերունդներուն ձգելով կեանքիս պատմութիւնը, բնութագիրս, վաստակս եւ դեռ՝ ձրգտումներս որոնք երազ մնացին: Ինչպէ՞ս կը գնահատեն իմ ազգիս վաղուան գաւակները: Օրինակելի բան կամ յարգանքի արժանի գործ կը նկատե՞ն: Եթէ գտնեն յիշարժան ու օգտակար գործ մը, ասկէ տպաւորուին ու ներշնչուին գէթ դոյզն չափով, ինքզինքս պիտի գտնեմ անհունօրէն վարձատրուած: Ասիկա պիտի կազմէ իմ միակ եւ թանկագին ժառանգը՝ ձգուած յաջորդներուս:

ԻՆՉ ՈՐ Կ՛ՈՒՋԵՄ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՍ ԶԱԻԱԿՆԵՐԷՆ...

Պիտի ուզէի նաեւ որ իմ գաղափարի ազնիւ ընկերս, ժողովուրդիս զաւակը, իւրաքանչիւր հայ մարդ, դաս վերցնելով մեր պատմական անցեալի մռայլ ու լուսաւոր անցքերէն, գիտնար ճիշդ կողմնորոշուիլ, քալէր գործնական եւ ճշմարիտ հայրենասիրութեան ճամբէն, հանրութեան դատաստանին յանձնէր կեղծ ժողովրդասէր ու գաղափարական ղեկավարներն ու մարդիկը, հաւատարիմ մնար իրաւ հերոսներու, խոնարհ և նուիրեալ մարտիկներու բարոյական աւանդներուն, եւ աւելի քան համոզում դարձնէր այն իրողութիւնը, որ սիրել՝ իր անձը ընծայարբել կը նշանակէ, իսկ առանց մոռնալու իր անձը, սեփական ու ժամակակաւորը, առանց յանձնառու ըլլալու զոհողութիւններու գերագոյնին, կարելի չէ ճշմարիտ սիրութենքայնական եւ գաղափարական մարդ նկատուիլ:

Այս է իմ կտակը:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Ծ

Վատերու հաշուեյարդարի բաժինը աւելի յստակ պատկերացուցած ըլլալու նպատակով, պիտի ուզէի իմ կողմէ կատարուած գործերը ներկայացնել մասնաւոր կարգով եւ յիշատակութեամբ:

Նպատակս կրկնութիւն մը ընել չէ, այլ դիւրացնել գործը ապագայ պատմաբանին, եւ կանխել թիւրիմացութիւններն ու ցաւալի վրէպները:

Ստորեւ շարքը մաքրագործումներուն.

Ա.— Առաջին հաշուեյարդարը «Բոլիս» Կարապետի վրայ: Ասիկա կ'ապրէր Գում-Գափու: Հետապնդումներէն խուսափելով փախաւ եւ հաստատուեցաւ Թոփ Գափու: Սակայն արդարութեան ձեռքը հասաւ մինչեւ իր թաքստոցը: Իր հաշիւը մաքրողները եղան Չինկիլերցի Վարդանը եւ Թոփ Գափու բնակող Իզրաէլ Քէչեանը:

Բ.— Վահէ Եսայեանը, որ իր արդար պատիժը ստացաւ: Շատ վտանգաւոր լրտես մըն էր: Ճամբան քալած միջոցին ստէպ ետին կը դառնար որ հետեւող չըլլայ իրեն: Ձեռքը ամէն վայրկեան ատրճանակին վրայ կը պահէր: Ասոր հաշիւը մաքրողը եղաւ Արշաւիրը, որ խնամքիս ներքեւ մեծցած էր սկսեալ 12 տարեկանէն:

Գ.— Ալի Ռիզա ոստիկանապետը, որ զիս ձերբակալած էր, եւ իր հետ Յարութիւն Մկրտիչեանը միասին մաքրողը եղաւ Յովհաննէսը:

Դ.— Արամեանց, որ Հնչակեան մըն էր եւ կը նկատուէր մեղսակից Քսաններու խնդրին մէջ: Հաշուեյարդարի ենթարկուեցաւ իր Գում-Գափուի տան առջեւ: «Վերջացած» ըլլալը հաստատելու համար իսկոյն գացի եւ երկու ուսերէն վերցուցի, համոզուած ըլլալու համար որ անշունչացած է:

Ե.— Պուլկար Մակեդոնացին, որ Շաւարշ Միսաք-

եանը ձերբակալած էր: Ձինք մաքրողը եղաւ Արշակը որ
երկու «գործ» կատարած է:

Զ.- Սայիտ Հալիմի հաշուեյարդարը Հոովմի մէջ,
Արշաւիրի միջոցաւ:

Ասոնցմէ դուրս գլուխ հանած եմ երեք տէռորներ
Պուլկարիոյ մէջ:

Ա.- Վառնայի մէջ, Դաշնակցական խմբագիր մը,
որ քսան հազար քրոն իւրացուց: Ըմբոստացած էր Դաշ-
նակցութեան դէմ: Ռոստոմի որոշումով կազմակերպեցի
տէռորը, որուն գործադրողը Վարդօն եղաւ:

Բ.- Լրտես Պետօ Սիրեճեանի քրոջ փեսան՝ Չերչի-
եան Յակոբը:

Գ.- Քրիս Ֆեներճեանը, այլ անունով՝ Սիլվիօ Ռի-
չի, որ մասնակցած էր Սուլթանի մահափորձին, բայց շե-
ղած իր ճամբէն հետագային: Պալքանեան Կեդր. Կոմիտէի
որոշումով եւ Ռոստոմի հրահանգով մահուան դատապար-
տուած էր:

ԿԱՐԵՒՈՐ ՎՐԻՊԱԿ

Որպէս կարեւոր վրիպակ կը խնդրուի ուղղել 14-րդ էջին մէջ
թ-սլաւարուած սխալը: Այնտեղ նկարագրուած է Ղարաբաղի ժողո-
վուրդին կրած վնասը որ 24.000 հազար գնահատուած է, բարեբախ-
տաբար միայն 4000 եղած է:

ԳԻՆԵՒ

Ֆրանսա՝ 10 Ֆրանք

Ամերիկացիներ՝ 2 Տոլար

Մ. Արեւելք՝ 200 Լ. Դ.